

ממושב עובדים לתנועת המושבים – התגבשותו של זרם התיישבות

ישי גבע

הקמת תנועת המושבים והארגונים בתחילת שנות השלושים היא ציון דרך בהתפתחות מושב העובדים והסקטור ההתיישבותי בהסתדרות. הופעת תנועה זו בצד התנועות הקיבוציות שהחלו לפעול כבר בשנות העשרים, קבעה את הדיפרנציאציה הארגונית הבסיסית בהתיישבות העובדת. לדיפרנציאציה זו היו השלכות רבות-חשיבות על מערכת היחסים בין זרמי ההתיישבות בהסתדרות ואף על המפה הפוליטית הכללית של תנועת העבודה.

הדחיפה לליכוד תאי התיישבות מבודדים לשם פעולה קולקטיבית כלפי חוץ ועל-מנת להשליט את רצון התנועה כלפי פנים, לא הייתה מרכיב באידיאולוגיה ובתכנית האב של המושב ואף לא ברקע חברתי ספציפי משותף של דור המייסדים. אפילו במסגרתו העצמית של התא ההתיישבותי נודעה למסגרת החיים המשפחתית ולפעולה המשקית האוטונומית של הפרט עדיפות על-פני מוסדותיו ופעולתו של הקולקטיב.

התביעה להקים תנועה ארצית מאורגנת נולדה מתוך מפגשם של המייסדים עם מציאות רב-גונית ומשתנה שהציבה בפניהם צרכים ותפקידים חדשים. מפגש זה הוליכם להתלבטות בין פונדמנטליזם מושבי, הרואה בחיי עבודה עצמית במסגרת חברת מופת, את מבחנם הבלעדי, לבין גישה ריאליסטית ופרגמטית יותר, המכירה גם באינטרסים חיצוניים למושב, ובחשיבותה של מסגרת ארצית המשמשת כבסיס לפעולה קולקטיבית בורה הציבורית ולהשלטת דרך משותפת על כל חלקיה מבפנים. ההכרעה להקים מסגרת ארצית ביטאה את התמורה שהתחוללה בזהותו העצמית של דור המייסדים ויצרה מערכת חדשה של נאמנויות ואינטרסים העתידה להשפיע על התפתחותו הפנימית של המושב ועל יחסיו החיצוניים.

בהבדל מהתנועות הקיבוציות, תנועת המושבים כמעט שלא נחקרה עדיין. עבודה זו מבקשת לתאר, על רקע שנות העשרים וראשית שנות השלושים, את הגורמים שהוליכו – בתהליך התפתחות מורכב – להתגבשותו של מושב העובדים כתנועת התיישבות ארצית.

* המקור: ישי גבע, 'ממושב עובדים לתנועת מושבים – התגבשותו של זרם התיישבות', יהדות זמננו, שנתון לעיון ולמחקר (עורך: מנחם קאופמן), האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ט (1989), עמ' 179-216.

דרכי היישוב העובד – בין קבוצה לבין מושב

את הקמתה של תנועת המושבים יש לראות בראש ובראשונה על רקע הוויכוח המתמשך בציבור הפועלים בשאלת דרכיה הראויות של התיישבות העובדים. ויכוח זה חידד את קווי התיחום בין שתי צורות ההתיישבות העיקריות: מושב העובדים, המשלב בין משק משפחתי למערכת של מוסדות קואופרטיביים מכאן, והקבוצה והקיבוץ, בעלי המבנה הקולקטיבי והשווינוני מכאן.

ראשית העימות בין דרכי ההתיישבות נעוצה עוד בתקופת העלייה השנייה, עת החלה להתגבש התפיסה הכללית של התיישבות עובדים המבוססת על הון לאומי בבניין המשק, בעלות הלאום על הקרקע ועבודה עצמית של המתישב במשקו.¹ העימות התחדד על רקע ציפיותיהם הגדולות של הפועלים עם תום מלחמת העולם למפעל התיישבות לאומי רחב היקף, והגיע לשיא בתקופת העלייה השלישית, עת נקבעו קווי הדמות ההיסטוריים של ההתיישבות העובדת.

ההתיישבות העובדת צמחה בתוך תנועה חדורת אידיאולוגיה ומשאות לב. ציבורי המתיישבים ותומכיהם העניקו לשוני שבין צורות ההתיישבות משמעות המשתרעת מעבר להבדלים שבין נטיות אישיות או בין שיקולים פרגמטיים. צורות ההתיישבות לסוגיהן הוצדקו בכשרן לגלות את כוחות היצירה והגנוזים באדם העובד ובתנועת העבודה, ובתרומתן לכינון סדרי חברה ראויים ולמילוי תפקידים לאומיים.

מייסדי המושב ביססו את תפיסתם ההתיישבותית תוך כדי התמודדות עם דרכה של הקבוצה, שראתה בביטול הבעלות הפרטית ובשותפות החיים המקיפה של חברה את מיצוי חזונה החברתי של תנועת העבודה.² אליעזר יפה העמיד כנגד האידיאולוגיה של הקבוצה את חזון הכפר העברי כקרקע גידולם של אנשים בעלי כושר יצירה ותאים משפחתיים שבהם מתגלמת התחיה הלאומית היהודית. הוא אבחן את ההבדל המכריע בין המושב והקבוצה מעבר למישור השיקולים החברתיים והציוניים המוגדרים. כנגד מסגרתה של הקבוצה, המצטרפת מפרטים מבודדים ממלאי תפקיד חלקי, הוא העמיד את המושב כהתלכדות של תאים אורגניים ואינטגרליים. המשפחה המתערה בקרקע המולדת ללא כל חציצה ומקיימת משק מעורב, אוטרקי במגמתו, היא הנושא להתחדשות החיים הלאומיים. שבירת התא המשפחתי כישות כוללת נתפסת אצלו כהרס הממד הלאומי הפנימי ומקור החיוניות של היישוב העובד. יפה דחה כל אפשרות לכפות על הפועלים צורת התיישבות מסוימת, אך הקפיד להבחין בין דרכה של הקבוצה כמענה למוטיבציה של ציבור מסוים לבין המושב כדרך לחיים לאומיים ואנושיים ראויים.

1. 'קולת, אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1964, פרק ששי.
2. 'ברן, דרך עבודתנו, הפועל הצעיר, 13 באוגוסט 1920 (להלן: ברן).

על בסיס השקפתו האינדיווידואליסטית, סבר יפה שהשותפות החברתית הממוסדת נטולה כל משמעות ערכית חיובית. את שיתוף הפעולה הנדרש בין חברי המושב הצדיק בטעמים מעשיים בעיקרם:

חיוב במונח האישי והאנושי... אין אני רואה בשתפנות כשלעצמה בשום צד ועניין. יש רק חיוב אקונומי בשיתוף עבודה חופשי... לזמן מוגבל ... בלי כל יחס נפשי אל עצם המעשה... החקלאות לאיש האדמה היא חלק מנפשו, ונפש האדם אינה שתפנית מטבעה.³

יצחק וילקנסקי, התיאורטיקן הראשון במעלה של ההתיישבות העובדת, ביסס את שיטת ההתיישבות המושבית על עיונים בשאלות כלכליות וחברתיות של המשק החקלאי בארצות העולם ועל הסתכלות חודרת בטיבו של הפועל-החלוץ בארץ. ביסוד השקפתו עמדה הבחנה עקרונית בין המשק התעשייתי למשק החקלאי. בעוד שבראשון נודע יתרון לגודל היחידת הייצור, לארגון הריכוזי ולחלוקת העבודה, הרי בשני דווקא מסגרתה האינטגרלית של העבודה, חירות העובד ואחריותו המלאה למשק – הם שמקנים יתרון. אבחנה זו התקשרה אצלו עם תפיסתו לגבי משמעותם הפנימית של חי הכפר:

בין כל הרשויות הרבות בחיים הכלכליים נשארה לפליטה רשות אחת המסוגלת לקיים אנשים שלמים ולא אנשי עדר. זהו טבע החקלאות וכך הוא טבע אישה. האדמה נענית לעובד החופשי יותר מאשר לאיש העדר.⁴

אישיותו של החלוץ נושא ההתיישבות, המודרכת, לדעתו של וילקנסקי, על-ידי שאיפה ל"חופש האינדיווידואלי בתוצרת החקלאית", סיפקה אישור אמפירי לעמדותיו הכלליות. הוא העדיף באופן חד-משמעי את המושב, בעוד שהקבוצה נתקבלה אצלו כצומת מעבר בלבד, המתאימה לשאת משימות של כיבוש הקרקע, מפעלי תשתית והכשרת החלוץ לחיי עובד חקלאי. ההתיישבות המושבית, שנתפסה על-ידי מייסדיה כמענה לחזון לאומי וחברתי כולל, נתפרשה אצל חסידי הקבוצה ככניעה למניעים אינטרסנטיים של מתיישבים המחייבים לאמתו של דבר את סדרי החברה הרכושנית. הם טענו לעליונות ההתיישבות הקיבוצית בכל מבחניו של היישוב העובד: שמירת עקרון העבודה העצמית, מימוש ערכי היסוד החברתיים של תנועת העבודה – שוויון וערבות הדדית, בניין משק המבטיח ניצול מרבי של משאבים ציבוריים מוגבלים ויצירת מקומות עבודה לעולים חדשים, התאמה למילוי "משימות כיבוש", שחרור האישה ושיתופה כשווה בין שווים בכל תחומי החיים.⁵

3. א' יפה, ייסוד מושבי עובדים, יפו תרע"ט, עמ' 6 (להלן: יפה).

4. "וילקנסקי, החברה החדשה, הפועל הצעיר, 13 במארס 1924 (המשך למאמרו משנת 1914 שנתפרסמו שנית בשנת 1918, ראה: כתבי "אלעזרי-וולקני, בדרך, יפו תרע"ח (להלן: וילקנסקי).

5. סיכום טענות הביקורת של חסידי הקבוצה נגד המושב ראה: יפה, עמ' 15; ברץ: ק' לזוינסקי, בתוך: הקבוצה – מאסף לענייני הקבוצה וחייה, תל-אביב תרפ"ה עמ' 88-89; (להלן: מאסף הקבוצה); ש' מאירוב, שם, עמ' 51-53; ב' ישראלי, שם, עמ' 19, 45; ע' פישמן, הרהורים על מושב עובדים, הפועל הצעיר, 13 בינואר 1920; על ביקורת דוברי הקיבוץ הגדול (ש' לבקוביץ, י' טבנקין, א' ליבנשטיין) ראה: י' גורני, אחדות העבודה, היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב 1973, עמ' 78-90 (להלן: גורני).

מייסדי המושב ביקשו להוכיח כי דרכם עולה בקנה אחד עם העקרונות והמטרות שנקשרו להתיישבות העובדת. הם טענו כי שמירת העקרונות הלאומיים מובטחת על ידי מערכת היחסים עם הקק"ל ובתנאיו הכלכליים האובייקטיביים של המשק המשפחתי. ההיענות לנורמות חברתיות נתפסה אצלם בראש ובראשונה כגילוי של מניעי חייהם האישיים ולא כאילוץ של מסגרת חיצונית. אליעזר יפה, שראה ביחיד את מקור המוסר ושלל את עצם ההבחנה בין רצון הכלל לרצון הפרט, טען כי אפשר שהמבנה החברתי של הקבוצה ימתן גילויי אינטרסנטיות במעגלה הפנימי, אך אין בו ערובה לכך שגילויים אלה לא ימצאו באופן קולקטיבי את ביטויים ביחסיה החיצוניים.

מייסדי המושב ראו בהקצאה שוויונית של אמצעי הייצור הבסיסיים ובהסדרי עזרה הדדית תריס בפני היווצרותם של פערים כלכליים גדולים בין המתיישבים. הם הודו כי שוויון במובנו הכלכלי מובטח יותר בקבוצה, אך ראו יתרון למושב בשמירת השוויון במובנו החברתי-אנושי, שכן לא יכולים להתפתח בתוכו יחסים שבין מנהלים למנוהלים. הדילמה הגדולה של בניין חברה המבוססת גם על שוויון וגם על חירות נפתרת, לדעתם, במושב בצורה מאוזנת, שלא כבקבוצה, שהקריבה את החירות על מזבח השוויון.

בוויכוח הכלכלי אימצו חסידי המושב את השקפת וילקנסקי, שסבר כי בחקלאות יש יתרון למשק המשפחתי-הקטן, משום שלא גורמים טכניים הם שמבטיחים תפוקה אופטימלית, אלא גורמי אנוש כמו מעורבות ומסירות, המובטחים יותר במושב. באשר לקליטת העלייה, הם הודו כי תנאיה החברתיים של הקבוצה נוחים לכך יותר, ברם מבחינה כלכלית גידול בכוח-האדם בלא גידול מתאים ביחידת הקרקע ובהון המושקע, אינו רצוי. את שאלת האישה בכפר העברי הם בחנו לא מצד היצע אפשרויות התעסוקה והתפקידים במסגרת החברתית הכללית, אלא מצד מקומה המרכזי במשפחה, שהיא תא היסוד של המבנה המשקי והחברתי.⁶

קווי מסגרת להתפתחות ההתיישבות העובדת עד אמצע שנות העשרים

בתקופת ייסוד המושב נתפרשה תפיסת היסוד הקיבוצית בשני כיוונים שונים: הקבוצה הקטנה והקבוצה הגדולה. דוברי הקבוצה הקטנה, מייסדי דגניה א', דגניה ב', קרית ענבים וקבוצות אחרות, דיברו על משק סגור שמספר חבריו מוגבל וקבוע והוא מתבסס באופן בלעדי על ענפי החקלאות. דוברי הקבוצה הגדולה, שהקימו בשנת 1921 את עין-חרוד, דיברו על יישוב פתוח, גדול, הגדל מכות קליטת עלייה מתמדת ומתבסס על משק המקיף חקלאות, תעשייה ומלאכה. הראשונים הדגישו את חשיבות הליכוד החברתי הפנימי בהתפתחות היישוב ואילו האחרונים הדגישו יותר את הארגון המשקי והכלכלי של הקבוצה בהתפתחותה הכלכלית.

6. יפה, עמ' 15-21; פרוטוקול האספה המייסדת של חברי נהלל, תשרי תרפ"ב, ארכיון נהלל; י' זסלבסקי, לשאלת הקבוצות והמושבים, הפועל הצעיר, 20 בפברואר 1920 (להלן: זסלבסקי); נ' בן-נר, לברור השאלה, שם, 12 בדצמבר 1924 (להלן: בן-נר).

התקשרות דרכה של הקבוצה הגדולה עם המסגרות הארציות והריכוזיות של גדוד העבודה ואחר־כך קיבוץ עין־חרוד, דחפה למתן פירוש רעיוני מקיף לשתי דרכי ההתיישבות. על הבסיס הכללי המשותף של תפיסת התא השיתופי כמכשיר מרכזי להגשמת הציונות ובניין החברה היהודית החדשה, הבליטו חסידי הקבוצה הקטנה את ערכה העצמי כמשק הנושא את עצמו וכמסגרת המאפשרת לחבריה שותפות של חיים ויצירה. חסידי הקבוצה הגדולה – שיישומה במציאות היה המסגרת הקיבוצית הארצית – ראו במילוי התפקיד הלאומי והחברתי הכולל את מבחנם המכריע. הראשונים ראו את השפעתם כלפי חוץ באמצעות המופת המקדין על סביבתו, ואילו האחרונים נקטו דרכי פעולה אקטיביסטיות לשם השלטת תפיסתם בפעולתה של תנועת הפועלים.

קיבוץ עין־חרוד, שהוקם לאחר הינתקות משק עין־חרוד מגדוד העבודה, שאף לאחד את כל היישובים הקיבוציים במסגרת ארצית בעלת מבנה ריכוזי, שתבטיח את מעמד ההתיישבות הקיבוצית בהסתדרות ותהווה כלי פעולה מרכזי בקידומן של מטרות הפועלים. מאז 1923 נדונה ההצעה לכונן מסגרת ארצית בפורום הכללי של ההתיישבות הקיבוצית. בבירורים שנמשכו כשלוש שנים נתגלעו הבדלי עמדות בין דוברי עין־חרוד, שדגלו בארגון ריכוזי, לבין דוברי הקבוצות הוותיקות, שרצו לשמור לעצמם מידה רבה של אוטונומיה בתוך המסגרת הכללית. בסוף 1925, על בסיס פרוגרמה של פשרה, הוקם "חבר הקבוצות והקיבוצים בתוך הסתדרות העובדים", שכינס במסגרת אחת את הקיבוצים הארציים שהתקיימו אז (קיבוץ עין־חרוד וגדוד העבודה) ואת הקבוצות האוטונומיות. הרכב זה היה בעוכריו ולאחר מספר חודשים פסקה למעשה פעולתו.⁷

ברקע בירורים אלה עמדו כמה ההתפתחויות שהעיקו על כלל יישובי העובדים באותן שנים. בתחום המשקי הייתה התפתחותם של היישובים איטית ורבת כישלונות. באמצע שנות העשרים עדיין היו המשקים הוותיקים שהוקמו עד סוף 1921, רחוקים מביסוס כלכלי. מצבם הוסבר בהיעדר ניסיון חקלאי, בהקצאת שטחי קרקע לא מספיקים, בתשתית פיסית לקויה, בנטל חובות מעיק מהעבר ובשיטת המימון של ההתיישבות הציונית, שלא אפשרה פעולת ביסוס תכליתית ומהירה. על המשקים שהוקמו מאוחר יותר הכבידו במיוחד העיכובים המתמידים בהעברת התשלומים והקשיים הכספיים שנגרמו כתוצאה מפריצת המסגרת הכללית של תקציבם. חלק גדול מהיישובים הקיבוציים סבלו מתחלופה גבוהה של אנשים. תופעה זו נקשרה בראש ובראשונה למצב הכלכלי הקשה שערער בלב רבים את תחושת היציבות והביטחון בעתיד יישובם.

שני הקיבוצים הגדולים – עין־חרוד ותל־יוסף – סבלו, בנוסף לקשיים המשותפים לכל היישובים, גם מיחס מפלה מצד המוסדות המיישבים. היקפם החברתי הגדול ותכניתם המשקית נראו סותרים מושגים מקובלים של יעילות וכדאיות כלכלית. בשנותיהם הראשונות טופלו

7. ב' בן־אברם, חבר הקבוצות, תל־אביב 1976 (להלן: בן־אברם); ה' ניר, קיבוץ והחברה, ירושלים 1984.

כ"קבוצי כיבוש והכשרה", קרי, קבוצים זמניים, ולא כ"קבוצי התיישבות קבועים", ולכן לא קיבלו את כל מכסת הקרקע המגיעת להם וקופחו בהקצאת תקציבי ההתיישבות.⁸

התפלגות יישובי העובדים, על פי צורתם החברתית (1925)

צורת ההתיישבות	מס' יישובים	מס' העובדים	מס' הנפשות	מס' דונמים
מושבי עובדים*	15	1,437	2,606	52,842
קבוצות וקבוצים	25	1,400	1,732	44,723

* דו"ח המרכזי החקלאי מתייחס רק ל-11 מתוכם, שכן האחרים לא היו קשורים להסתדרות כמסגרת התיישבות מאורגנת.

אין בידינו ניתוח משווה של התפתחות הקבוצה והמושב מבחינה כלכלית. לפי רופין,⁹ התקיימה בדרך-כלל התאמה בין רמת התפתחותו של היישוב לוותק שלו, ברם התפתחות הכללית של המושב הייתה מהירה יותר מהתפתחות המשק הקבוצי. הסבר חלקי לפער זה מצא רופין בפריסת תקציבי הפיתוח של הקבוצה על-פני זמן ממושך יותר משל המושב. אף על פי שנתוני ההתפתחות הכלכלית לא אפשרו חריצת משפט, הרי בציבור הפועלים הרחב רווחה הערכה כי מבחינה משקית נהנה המושב מיתרון על הקבוצה (ראה על כך בהמשך). בהנהלה הציונית הסתמנה נטייה ברורה לצד המושב. אפילו רופין, סנגורה הגדול של הקבוצה בתנועה הציונית, נטה לכך, אך הוא טען שיתרונו של המושב טרם הוכח. בהבדל ממנו קבעו מומחים חקלאיים נודעים, בהם פרופסור א' מיד, אגרונום ש' דיק ופרופסור פ' אופנהיימר, את יתרונו המוחלט של המושב על הקבוצה, הן מבחינת המוטיבציה ורגש האחריות של המתיישב והן מבחינת תנאי הניהול של המשק. דו"ח המומחים משנת 1928 של "ועדת הסקר המשותפת לארץ-ישראל", שנועד להנחות את פעולת הסוכנות היהודית לעתיד לבוא, שלל באופן החלטי את ההתיישבות הקבוצית והציע להפוך את הקבוצות שהוקמו בשנים האחרונות למושבים או למקומות הכשרה לפועלים. בדעת-הקהל הציונית ואצל המומחים לדבר נתפסה ההתיישבות הקבוצית כניסיון חברתי המודרך על-ידי שיקולים אידיאולוגיים, במנותק משיקולים כלכליים וארגוניים רציונליים.¹⁰

העדפת המושב על-ידי חלק מהמומחים לא השפיעה על המערכת המוסדית של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים. שלושת הגורמים המיישבים העיקריים לקחו בה חלק: הקק"ל שהחכירה קרקע לגוף המתיישב; המרכז החקלאי ההסתדרותי - שייצג את המועמדים

8. א' רופין, ההתיישבות החקלאית, תל-אביב 1925 (להלן: רופין); דו"ח המרכז החקלאי תרפ"ג-תרפ"ז, הועד הפועל, תרפ"ז (להלן: דו"ח המרכז החקלאי).

9. רופין, עמ' 66, 83 ו-106.

10. ד' גלעדי, ההתיישבות העובדת בשנות העשרים בעיני ועדות מומחים, בדרך, בשנה שניה (דצמבר 1968); רופין, עמ' 134-139.

להתיישבות קיבוצית או מושבית; ומחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית שקבעה את תכנית המשק ותקציבו, והעמידה לרשות המתיישבים הלוואה מכספי קרן היסוד. למתיישבים ניתנה אוטונומיה בבחירת הצורה החברתית של ההתיישבות, וגם בתחום הפעולה המשקית היומיומית נמנעה מחלקת ההתיישבות בדרך-כלל מהתערבות. פעילי המרכז החקלאי הם שליוו את פעולת המשקים ותיווכו בינם לבין הגורמים החיצוניים המערבים בפעולתם.

היחסים בין זרמי ההתיישבות – התפתחותה של דינמיקה ציבורית

המאגר המרכזי של מתיישבים-בכוח במושב ערב העלייה השלישית, היה בקרב אוכלוסייתן של כארבעים קבוצות חקלאיות שהיו אז בארץ. קיומן של הקבוצות באותה עת עמד בסימן הארעיות, הן מצד דפוסי המשק והחברה והן מצד הנושא האנושי. חלקן היו "קבוצות כיבוש" זמניות שנועדו להכין את תשתית ההתיישבות ולהכשיר את חבריהן לחיי עבודה חקלאית. בצד גרעין חברים שהזדהה עם המסגרת השיתופית, היו בקבוצות רבים שראו בהן פתרון זמני עד שייווצרו התנאים להגשמת חלום המושב.¹¹

הצבת המושב כדרך התיישבות ריאלית, מאז ייסוד נהלל וכפר-יחזקאל בשנת 1921, גילתה את היקף האחיזה של שתי צורות ההתיישבות בקרב ציבור הפועלים הרחב וחיידה את העימות בין חסידי צורות ההתיישבות השונות. יוסף ברץ קבע בשנת 1923 כי:

הגיעה תקופת המושבים... צורת חיים קלה ונוחה שאינה קשורה בשותפות, באחריות הדדית ובויתורים... מפועל חדש שירד מהאווירה עד פועל ותיק... גם חברי קבוצות שעייפו מעול סידור העבודה המשותף... מבית הילדים המשותף... כולם פניהם למושב.¹²

הערכה כמעט זהה השמיע שוב בשנת 1928.¹³ כוח המשיכה העדיף של המושב הוסבר באופיו החברתי העממי ובהתאמתו למניעיו של הפועל המצוי, שלא כקבוצה התובעת ויתור על אינטרסים אישיים והזדהות עם מטרת הכלל.

בפולמוס עם המושב התגלו עמדות שונות. דוברי הקיבוץ הגדול, שייחסו לדרכם תפקיד כולל בהגשמת הציונות והסוציאליזם, שללו לחלוטין את המושב, משום שאינו יכול לענות על צורכי קליטת העלייה, אינו מאפשר ניצול מרבי של ההון הלאומי ופתוח להתבצרותו של אינטרס פרטי.¹⁴ שלמה לבקוביץ' (לביא) ביטא זאת בצורה נחרצת בקבעו כי "שתי דרכים [בהן] ניגש ציבור הפועלים... להגשמת ההתיישבות... שונות במידה כזאת שמהמחשבה

11. זסלבסקי; בן-אברם, עמ' 16-17.

12. י' ברץ, מפגישת הקבוצות, הפועל הצעיר, 4 בדצמבר 1923; והשווה: א' פולונסקי, הדרך הבטוחה, שם, 5 בנובמבר 1923.

13. י' ברץ, מפגישת הקבוצות, דבר, 28 ביוני 1928.

14. גורני, עמ' 78-90.

העקבית לא היתה צריכה... לחייב את שתיהן כאחת".¹⁵ הם דחו את ההערכה המקובלת בצייבור הפועלים הרחב ובקרב מומחי ההתיישבות כי סיכויי ההתבססות של הפועל ומשפחתו במושב טובים יותר מאשר בקבוצה. התפתחותו הכלכלית המהירה יותר של המושב הוסברה בהעדפתו על-ידי ההסתדרות הציונית בהקצאת תקציבי ההתיישבות.¹⁶

מנהיגי הקבוצות רחקו משלילה החלטית של דרך המושב, אך גם הם לא חסכו ממנו את שבט הביקורת. רק בודדים הכירו בקיומו של יישוב עובד פלורליסטי הן מצד דפוסי המשק והחברה והן מצד מניעי המתיישבים.¹⁷ לוי שקולניק (אשכול), איש דגניה ב', ייצג עמדת ביניים המבוססת על גישה ריאליסטית ואמפירית לשאלות ההתיישבות. הוא היטיב לעמוד על הקושי בהפיכת הקבוצה למסגרת המונית והדגיש את הצורך בבחינת התפתחותן בפועל של צורות ההתיישבות לפני קביעת הצורה הראויה. במקום מחויבות למסגרת הנגזרת מאידיאולוגיה כוללת הוא דיבר על עקרון כללי מחייב – "חלוקה שווה וצודקת של התוצרת" – שניתן להגשימו במסגרות שונות. הגשמתו במושב מחייבת רפורמה שתבטיח כי היוזמה הפרטית בניהול המשק לא תיצור פערים כלכליים בין המתיישבים. "כפר הקומונלי", כהגדרתו, יישמו מסגרתו של המשק המשפחתי וחופש היצירה של העובד, אך יובטח שוויון ברמת החיים באמצעות קרן השוואה שתגייס את הונה ממס פרוגרסיבי המוטל על הכנסות בעלי המשקים. לאחר ההתבססות המושבים תוקם קרן השוואה כללית שתשליט שוויון במסגרתו הרחבה של הזרם ההתיישבותי.¹⁸

בכל הכינסוסים של חברי הקיבוצים והקבוצות בשנות העשרים הורגשה חרדה מפני עלייתה של צורת התיישבות מתחרה, העושה לה נפשות בביתם פנימה, גוזלת מהם עתודות של מתיישבים מבחוץ ודוחקת את יצירתם לשולי המפעל ההתיישבותי של תנועת העבודה. דימוי זה של היחסים בין שתי צורות ההתיישבות ניוון מקיום תנועה מתמדת של אנשים אל המושבים והארגונים להתיישבות מושבית. לפי הערכה לא בדוקה משנת 1933, כמחצית מכלל חמשת אלפים החברים ב"ארגונים" בתנועת המושבים היו תקופה מסוימת באחד הקיבוצים או הקבוצות.¹⁹ תפיסת הקבוצה כתחנת מעבר בדרך למושב הייתה כה מוצקה עד שראשוני המושב ביקשו למסד אותה כנורמה בקביעת התור להתיישבות. בפגישתם בסוף 1925 נקבע כי "ראשוני בתור להתיישבות עומדים אותם הקיבוצים... שרוב חבריהם קיבלו הכשרה בקבוצה חקלאית בארץ במשך שנתיים לכל הפחות...".²⁰

הגידול הממשי במספר המתיישבים בתנועות ההתיישבות השונות מפריך את הדימוי של נהירה כללית למושב, אך השפעתו של דימוי זה על מערכת היחסים בין זרמי ההתיישבות

15. ש' לבקוביץ, זה לעומת זה, קונטרס, קמ"ח (חשון תרפ"ד).

16. שם, שם: ב' ישראלי, מאסף הקבוצה, עמ' 45.

17. י' לביאטוב, לקראת הועידה החקלאית, הפועל הצעיר, 12 בינואר 1923; הנ"ל, על הקבוצה, שם, 18 במאי 1923.

18. ל' שקולניק, לשאלת צורות ההתיישבות, שם, 13 (1-20) בנובמבר 1924 (להלן: שקולניק).

19. צ' יהודה, תלמים – חוברת לתנועת המושבים, אדר תרצ"ג, עמ' 87.

20. החלטות פגישת המושבים, הפועל הצעיר, 27 בנובמבר 1925 (להלן: החלטות פגישת המושבים).

ועל התפתחות דמותם הציבורית היתה רבת חשיבות. קיומו של חבר הקבוצות והקיבוצים, שקם בסוף 1925, הוצדק בצורך לכבוש לקבוצה מסילות אל ציבור הפועלים הרחב ולהשליטה בהתיישבות.²¹

חברי המושבים והארגונים עקבו אחרי המפגשים של ותיקי ההתיישבות הקיבוצית. מאז 1924 נידונה גם בתוכם הצעה להקים מסגרת ארצית, במידה רבה כמענה להתארגנות הקבוצות ולמטרות שנקשרו בה.²² אחד מבני הדור שעקב אחרי ההתפתחויות בסקטור ההתיישבותי של העובדים דיבר על התגבשותה של הכרה כי "אין יותר ביכולתה של כל צורה התיישבותית שהיא להמשיך את קיומה... ולהרחיב במגמתה את פעולת ההתיישבות הבאה מבלי יצור סביבה תנועה ובלי לבסס את מגמתה גם בקונצפציה של אידיאות חברתיות ופוליטיות".²³ תהליך הדיפרנציאציה בהתיישבות העובדת הוסבר אצלו בעצם קיומן של צורות התיישבות המייחסות לעצמן, יותר מאשר לגורמים ציבוריים מסויימים, משמעות ותפקידים היסטוריים מיוחדים.

תיאור זה מתייחס אף להתפתחויות בסקטור הקיבוצי של ההתיישבות, שבו התקיים עימות בין קיבוץ עין-חרוד לקבוצות הקטנות ולגדוד העבודה שליכד את קבוצותיו בעיר ובכפר במסגרת כלכלית משותפת. בניגוד לתפיסת אנשי הקיבוצים דבקו מייסדי המושב בתפיסה פלורליסטית ואמפירית. הם הכירו בכך שבמסגרת הקונצנזוס של ההתיישבות העובדת ייתכנו צורות חברתיות שונות וכי הניסיון הוא שיוכיח את כושרן הכלכלי. היים שורר, מראשוני נהלל, גילה טפח מהוויכוח הפנימי, שהתקיים סמוך להקמת ארגון המושבים הראשון בסוף 1925, ואשר ממנו נותר רק תיעוד מקוטע. בוויכוח זה נבחנה שאלת הארגון הארצי לא רק מבחינה מעשית-פרגמטית, אלא גם מבחינת האידיאולוגיה ההתיישבותית. שורר, שייצג את שוללי יוזמת ההתארגנות, ראה בהקמת תנועה ארצית העתקה של מוקדי ההתיישבות מהיצירה המשקית והחברתית העצמית אל זירת היחסים הציבוריים החיצוניים: "תנועה פירושה התלכדות למחנה אחד, פירושה שאיפה להגביר ולהגדיל את המחנה לשם הגנה על תוכן מסוים ואף לשם התקפה על מחנה אחד העומד מנגד... ובעקבות כל זה באים... אמונה וביטחון עצמי נפרזים העוברים לקנאות ולכיסוי מומים, וכמובן העמקת התהום יותר ויותר עד בלי השאר עוד דבר לשוב".²⁴ המושב והקבוצה נתפסו אצלו כגילויים שונים של היישוב העובד. הקמת מסגרות ארגוניות נבדלות בתוך מסגרתה הכללית של ההתיישבות העובדת נראתה לו כהשלטת החלקי המפריד על המהותי המשותף.

בהתבוננות חודרת הטיב שורר לעמוד על רפיונם של אמיתות והישגים המוצגים למבחנה של מציאות משתנה ורבת-פנים. ההנחה המקובלת בציבור הפועלים הרחב, שלפיה "חוק המושב בחזית הכלכלית והקבוצה איתנה בחזית החברתית" (כדברי שורר) מוצדקת אולי

21. החלטות ועידת הקבוצות, שם; בן-אברם, עמ' 22-26.

22. ח' שורר, הגיעה השעה, הפועל הצעיר, 30 בינואר 1925, 10 בפברואר 1925 (להלן: שורר).

23. ג' חנוך, שיחות גלויות, שם, 30 במאי 1924.

24. שורר, שם, שם.

מבחינת מילוי צורכי הקיום הבסיסיים של העובד ומשפחתו, אך היא מוטלת בספק לגבי המושב כקהילה בעלת מערכת שירותים ענפה. במבחן הראשון טובים סיכויי הצלחתו, אך במבחן השני עלול מבנהו הכלכלי להיות לו לרועץ. הוא הראה כיצד רעיון היסוד של המושב, קרי "יצירה חופשית של העובד", בא לידי ביטוי במציאות במערכת מסועפת של מוסדות משקיים וחברתיים המגבילים את פעולת הפרט על-מנת להבטיח את רווחת הכלל ואת דמותו הראויה של התא החברתי. הוא הוכיח כי ניסיון המושב להבטיח שוויון בתוכו על-ידי מערכת תומכת, ולא מכוח שותפות כוללת כבקבוצה, אינו יכול לסכור בפני הרגשת כישלון של החלשים שבתוכו ומפני טיפוחם של אינטרסים אישיים המערערים את מסגרתו. כנגד חזונו המרומם של אליעזר יפה על איכר יהודי המשלב באישיותו את כוחות החיים עם סגולות הרוח, תיאר שורר מציאות אפשרית של מתיישבים הנשחקים תחת נטל האחריות המקיפה והדאגה היומיומית למשקם. הוא ראה אפשרות של התפתחות פנימית בקבוצה ובמושב, שתקפה את הניגודים ביניהם. ואכן, ניסיונות לעיבוד משותף בענפים מסוימים בכמה מושבים והתגבשות רעיון המושב השיתופי שנים ספורות מאוחר יותר, חשפו כיווני התפתחות שונים הטמונים במציאותו של המושב בשנות העשרים. מיסוד צורת ההתיישבות במסגרת ארגונית מיוחדת נראה לו, לשורר, כמנוגד לאופיה הניסיוני של ההתיישבות ולצורכי ההתפתחות החופשית והמבוקרת, שהיא הערובה להצלחה כלכלית וחברתית.²⁵ אליעזר יפה, האידיאלוג הגדול של המושב, העלה על נס את זכות ההגדרה החברתית העצמית של המתיישבים. בוויכוח שהתנהל בקונגרס הציוני של שנת 1925 הוא נחלץ להגנת הקבוצה כנגד השוללים אותה מטעמי כדאיות כלכלית. כישלונותיה נבעו, לדעתו, מקשיי עבר המכבידים על התפתחותה בהווה ולא מפגם אורגני בעצם מבנה החברתי.²⁶ ההכרה במגוון אפשרי של דרכי התיישבות התקיימה אצלו בד בבד עם התנגדות חריפה לכל מסגרת התיישבות ארצית. הקמת ארגונים ארציים נתפסה אצלו כהענקת משמעות עליונה למסגרת המבדילה של יישובי העובדים והשלטתה של תוכנם הפנימי המשותף. במחצית שנות העשרים הציע יפה טיפולוגיה של דרכי התיישבות, שלא התבססה על ההבחנה בין התיישבות קיבוצית להתיישבות אינדיווידואלית, אלא על הבחנה בין התא ההתיישבותי לתנועת ההתיישבות המאורגנת. שתי צורות ההתיישבות, על אף ההבדלים ביניהן, מדגישות את התוכן "האנושי משפחתי" (כדברי יפה) הפנימי של החיים החברתיים ונוקקות לאוטונומיה מלאה לשם גילוי. כנגד זאת, תנועת ההתיישבות שאין בה שותפות של חיים ויצירה, מתבססת על זהות פוליטית-אידיאולוגית, דבקת ביעדים חיצוניים ומסגרת כופה.²⁷ להלן נראה כי הגישה שהוצגה על-ידי יפה נדחתה במרוצת שנת 1925, נוכח התבלטותם של אינטרסים ממשיים דוחקים שדחפו גם את מושבי העובדים לניסיון התארגנות במסגרת ארצית.

25. השווה: א' בן-נר, מן הדרך הבטוחה, שם, 4 בדצמבר 1923.

26. א' יפה, שאלות ההתיישבות בקונגרס, שם, 18 בספטמבר 1925.

27. א' יפה, במועצת הפועל הצעיר, פברואר 1927 (להלן: מועצת פברואר 1927), ארכיון העבודה IV 402 תיק 31 (להלן: א"ע); דברים כהווייתם, דבר, 18 בספטמבר 1927 (להלן: דברים).

שאלת דרכי ההתיישבות בין מפלגות הפועלים

נוכח התעצמות העימות בשאלת דרכי הראויות של ההתיישבות נשמעו מאז 1923 תחזיות לעיצובה של מפה פוליטית חדשה בתנועת הפועלים על-פי קווי העמדות בשאלה זו. אחד המשתתפים בפגישת נציגי הקבוצות בסיוון תרפ"ג קבע ש"אל סלע זה – דרכי התיישבותנו, עתידות להינפץ כל הפרוגרמות האידיאולוגיות של הזרמים שלנו בארץ, ובקבוצה – מושב – גדוד – זוהי הדיפרנציאציה האמיתית העתידה של מחנה העובדים בארץ".²⁸ בשנות העשרים לא התגשמה נבואה זו, אך העימות בין זרמי ההתיישבות תפס מקום מרכזי בסדר היום של הפועלים ואף העמיד במבחן את עמדותיהן של שתי מפלגות הפועלים הגדולות: אחדות העבודה והפועל הצעיר.

באחדות העבודה בלטה נטייה להעדיף את המסגרת האקספנסיוניסטית, הקולקטיביסטית והריכוזית בנוסח גדוד העבודה ואחר-כך קיבוץ עין-חרוד, אך היא נאלצה להכיר גם בשיטת ההתיישבות המושבית שבה הלכו כמה מחבריה, ממייסדי כפר-יחזקאל ומושבים אחרים. בסוף 1925, במועצת המפלגה שהוקדשה לענייני המושבים, הציע דוד בן-גוריון נוסחת קונצנזוס:

בתור מפלגה סוציאליסטית רואה אחדות העבודה בקבוצתיות את הביטוי העליון והמשוכלל של הסידור הכלכלי והחברתי של משק הפועלים. אבל אין המפלגה גוזרת באופן דוגמטי את צורת ההתיישבות... עלינו להתחשב בגורם העיקרי והמרכזי בהתיישבות – בגורם האנושי... כל הרצונות צריכים לקבל ביטוי חופשי במפעל ההתיישבות, בתנאי שלא יצאו מתוך המסגרת המעמדית של תנועת הפועלים.²⁹

במועצה זו, שהתכנסה סמוך לניסיון ההקמה הראשון של תנועת המושבים, התלוננו חברים מכפר-יחזקאל, תל-עדשים ובלפוריה, כי הם בבחינת "נסבלים באחדות העבודה". תלונתם התייחסה הן לעמדה אידיאולוגית של מפלגתם כלפי המושב והן לחוסר מעורבותה בחייו החברתיים. הדו"חות על המושבים באותה תקופה מדברים על קשיים בשלושה תחומים: התחלות של פערים כלכליים בין המתיישבים, היוקקות לעבודה שכירה והגשמה חלקית בלבד של עיקרון העזרה ההדדית. היקף גילויים אלה היה זעיר, אך היה בהם כדי להעיד על הקושי ליישב בין מבנהו המשקי האינדיווידואליסטי של המושב לבין שמירת עקרונותיו החברתיים היסודיים. התייצבות מפלגתם לצד ההתיישבות הקיבוצית הותירה ציבור זה ללא עורף תומך. הקמת תנועת המושבים נועדה לספק להם מסגרת רחבה של שותפים לדרך,

28. ג' חנוך, מפגישת הקבוצות, הפועל הצעיר, 1 ביוני 1923; והשווה: ש' לבקוביץ, מאסף הקבוצה, עמ' 48.

29. ד' בן-גוריון, מועצת אחדות העבודה, קונטרס, רמ"א (כסלו תרפ"ו) (להלן: מועצת אחדות העבודה); והשווה: ש' קפלנסקי וא' הרצפלד. שם: ע' אסף, מושבי העובדים בישראל, תל-אביב תשי"ד, עמ' 44-54 (להלן: אסף).

המחזקת את יכולת ההתמודדות על קיום העקרונות ובמבטיחה את הדאגה לקידום האינטרסים המיוחדים להם.

למן ראשיתה פרשה מפלגת הפועל הצעיר את חסותה של ההתארגנות לקראת ייסוד מושב העובדים.³⁰ מחשבת המושב פותחה בתוכה ואישים מרכזיים בהנהגתה – א' יפה, א' שוחט, י' אורי, ש' דיין וצ' יהודה – נמנו עם מייסדי נהלל. הזיקה ההדוקה למושב לא פגעה בתמיכת הפועל הצעיר בהתיישבות הקיבוצית שכמה ממייסדיה – י' בוסל, י' ברץ, ל' שקולניק, ת' טנפילוב ואחרים – השתייכו אף הם להנהגתו.

במפלגת הפועל הצעיר היו שביקשו לזהות בדרכו של המושב את תפיסת ההתיישבות הראויה של מפלגתם. בוועידת היסוד של ההסתדרות ביקש וילקנסקי להכליל את עמדות המפלגות בשאלת ההתיישבות במושגים סוציאליסטיים אוניברסאליים: "סוציאליזם אינדיווידואלי" מול "סוציאליזם קולקטיבי". הוא קבע כי "הללו [קרי, הפועל הצעיר] רואים בקבוצות רק סגנון חיים שאינו שווה לכל נפש, והללו [כלומר, אחדות העבודה] באים להשליטו באשר הם רואים בו את השלב הראשון בהגשמת החברה הסוציאליזם".³¹ בכך הציב את עמדת מפלגתו כאנטיתזה לעמדת מפלגת אחדות העבודה. באמצע שנות העשרים היו במפלגת הפועל הצעיר מי שרצו להביא את מפלגתם להזדהות עם דרכה של הקבוצה הקטנה דווקא. הניסיונות לאימוץ עמדה מפלגתית חד-משמעית בפולמוס ההתיישבות נדחו על-ידי הנהגת המפלגה, שכן היו זרים למסורתה ואיימו על שלמותה. הקו המפלגתי הוגדר כבר בשנת 1919, על-ידי יוסף אהרנוביץ, שקבע כי במסגרת הקונצנזוס ביחס לקרקע הלאומית ולעבודה העצמית, שמורה לכל גוף התיישבותי הזכות להגדרתו העצמית מן הבחינה החברתית.³² עמדת הפועל הצעיר בוויכוחי ההתיישבות חצתה את האבחנה בין מושב וקבוצה כצורות המובהקות של יישובי העובדים, דובריו הכלילו את שתיהן בתפיסה התיישבותית משותפת שאותה הציבו כנגד תפיסת הקיבוץ הגדול שהייתה מקובלת באחדות העבודה. בנימוקים כלכליים וארגוניים ביקשו להוכיח כי המשק הגדול אינו מבטיח גידול בתפוקה ובכושר הקליטה החברתית ומונע את מימוש גורם ההצלחה האנושי – היענות החופשית של המתישב והכרת אחריותו המלאה להתפתחות משקו. מסגרתו יוצרת מערכת יחסים מכאנית והיררכית, המנוכרת לתכנים האנושים הסגוליים שנקשרו להתיישבות – שותפות החיים המלאה של המתישבים בנוסח הקבוצה, כמו גם שלמות החיים המשפחתיים וחירות היצירה של הפרט בנוסח המושב.³³ את חסרונות הקבוצה והמושב מבחינת אחזקת שירותי המשק והחברה

30. ועידת הפועל הצעיר בספטמבר 1916, א"ע תיק 4; המועצה החקלאית, הפועל הצעיר, כ"ג (תמוז תרע"ט); האספה המייסדת של מושב העובדים הראשון, שם, 3 בנובמבר 1919; אסף, עמ' 35-45.

31. וילקנסקי, פרוטוקול ועידת היסוד של ההסתדרות, בתוך: אסופות 1 (1970).

32. אהרנוביץ, מושב עובדים, מעברות, כרך א', חוברת ג' (תר"פ).

33. וילקנסקי, י' ברץ, הקבוצות וההתיישבות, הפועל הצעיר, 1 ביוני 1923; ל' שקולניק, א' יפה, בן-אברם, עמ' 15-23; על עמדות הפועל הצעיר בשאלות ההתיישבות ראה: י' גבע, הפועל הצעיר בשנות העשרים – הדרך למפלגת פועלים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1985, פרקים ד', ח' (להלן: גבע).

הציעו לפתור באמצעות מערכת של מוסדות אזוריים משותפים, שתבטיח את יתרונות הגודל בלי לערער את איזונם הפנימי ותפקודם של תאי ההתיישבות.³⁴ עמדותיהן המורכבות של שתי המפלגות בשאלת דרכי ההתיישבות הרחיקו אותן מכל תמיכה ביוזמות ההתארגנות של יישובי העובדים במסגרות ארציות. אחדות העבודה גילתה סובלנות הן כלפי חבר הקבוצות והקיבוצים והן כלפי ארגון המושבים הראשון שקמו בסוף שנת 1925, אך ביקשה לצמצם את תחום פעולתם לזירה החברתית הפנימית של משקיהם. ייצוגם של המשקים כלפי חוץ והכוונת פעולתם נועדו להיעשות על-ידי מוסדותיה הכלליים של ההסתדרות. הפועל הצעיר שללה כל התארגנות התיישבותית במסגרת ארצית, אך בעוד שאחדות העבודה ראתה בזרם ההתיישבותי רשות פרטיקולרית המאיימת על סמכות ציבור הפועלים ככלל, הרי הפועל הצעיר הדגיש יותר את סכנתו מצד צורת הקיום של התא ההתיישבותי הבודד. מפלגה זו הסתייגה כבר ממבנהו הארגוני של גדוד העבודה, שהיה הקיבוץ הארצי הראשון. המרות והמבנה הריכוזי שהושלטו בו, איחוד משקים חקלאיים וקבוצות פועלים קבלניות במסגרת כלכלית אחת, והשאיפה לכפות את הקומונה כדפוס חברתי בלעדי של הפועלים – כל אלה סתרו את תפיסתה על אודות המבנה ודרך התפתחות ההתיישבות.³⁵

במחצית השנייה של שנות העשרים נדחפה הפועל הצעיר למאבק ציבורי כנגד השתלטות המגמה להתארגן במסגרות ארציות בקרב כלל חלקי ההתיישבות העובדת. כנגד האידיאולוגיה שהוצגה בעיקר על-ידי קיבוץ עין-חרוד ויורשו הקיבוץ המאוחד, ולפיה מבטיחה מסגרתה הסמכותית של תנועת ההתיישבות את היענות יישוביה לאינטרסים הכלליים של הפועלים, הדגישה הפועל הצעיר דווקא את חשיבות האוטונומיה של התא המשקי כלפי כל רשות חיצונית וכלפי מערכת שיקולים כפויה. הופעת הארגון הארצי עתידה להפוך את ההתיישבות משדה הגשמה ומבחן למגוון של דרכים ונטייות, לזירת מאבקים שישבשו את התפתחות היישובים ויסכנו את שלמותה וכלליותה של ההסתדרות.

המאבקים שהתנהלו בגדוד העבודה ובקיבוץ עין-חרוד סיפקו למפלגת הפועל הצעיר חיזוק אמפירי לשלילת המסגרת הקיבוצית הארצית. שורת התפתחויות – ובהן: פילוג משק עין-חרוד בעקבות המאבק בין חסידי הקופה המשותפת בגדוד העבודה וחסידי הקבוצה הגדולה האוטונומית; הוויכוח שאיים מחדש על שלמות עין-חרוד בין מחייבי המסגרת הקיבוצית הארצית לשולליה; הזעזועים שפקדו את תל-יוסף בעקבות הקרע בין הימין לשמאל; והסכסוך בין כפר-גלעדי לתל-חי על רקע מדיניות הגדוד כלפיהם – כמו הצדיקו את התפיסה הדוגלת באוטונומיה הדרושה לתא ההתיישבותי. זעזועים אלה, שהתרחשו במשקים

34. ל' שקולניק וא' יפה, מועצת פברואר 1927; י' ברץ, לקראת הועידה החקלאית, הפועל הצעיר, 5 ביוני 1925; י' אפטר, פדרציה של קבוצות, שם, 18 במאי 1923; א' האפט, מאסף הקבוצה, עמ' 66-69; ק' לזינסקי, שם, עמ' 88-89.

35. ג' חנוך, שיחות גלויות, הפועל הצעיר, 10 באוגוסט 1923; י' וילקנסקי, בתוך: מ' סדר (עורך), פרוטוקול ועידת ההסתדרות השניה (1923), תל-אביב 1968.

כתוצאה מזיקתם ההדוקה למסגרת קיבוצית ארצית, עיכבו את התפתחותם הכלכלית, דחפו חברים רבים לעזוב והציבו סימן שאלה על עצם כשרותם של הפועלים לבנות משק חקלאי בכספי הלאום.³⁶

בשנת 1927 ניצבה הפועל הצעיר עצמה נוכח יזמה של אישים מרכזיים בתוכה שהיו חברי קבוצות, להעניק לגיימימזיה מפלגתית למסגרת ארצית של הקיבוצים בדפוס השונה מזה שגובש בגדוד העבודה ובקיבוץ עין-חרוד. החייאת חבר הקבוצות והקיבוצים ששבק חיים חודשים ספורים לאחר הקמתו בשנת 1925, ולו רק כמסגרת רופפת של תאי התיישבות, הוצגה כאמצעי להרחבת מעגל ההשפעה של האידיאולוגיה הקיבוצית וכללם לתהליכי פיצול פנימיים, למאבקים על כיבוש עתודות הנוער והחלוצים בגולה ולתופעות של התנכרות כלפי ההסתדרות והנהגתה.³⁷ יוסף שפרינצק שלל כל לגיימימזיה אפילו מגרסא רופפת מזו של חבר הקבוצות והקיבוצים בעבר.³⁸ הוא טען שמסגרת זו "הציגה אימפוטנטיות" וחידושה "יחיש את ארגון של צורות אחרות". בכך התכוון, כמובן, להקמת ארגון ארצי של המושבים. שקולניק ניסח בתמציתיות את עמדת הפועל הצעיר, בקובעו כי "כיום מוטלת חובה להציל את הרעיון הקבוצתי וההתיישבות הקבוצתית מזרועות הקיבוץ הארצי שהם חיבוקים מחניקים". כאשר לניסיון ההתארגנות של המושבים הוא אמר כי "היתה תקופה שהיה עלינו להציל את המושב מזרועות המנטליות של הקיבוץ הארצי". כוונתו לשיתוף פעולה בין חברים במושב עצמו לבין אישים מהנהגת הפועל הצעיר שהיו פעילים במרכז החקלאי, במטרה לסכל את היוזמה להתארגנות ארצית של המושבים בעודה באבה.³⁹

בשנות העשרים המאוחרות השתלב מאבק זה במערכה הכללית שניהל הפועל הצעיר נגד שאיפת ההתפשטות הבלתי מרוסנת ודרכי הניהול הריכוזיות של המשק ההסתדרותי. חיים ארלוזורוב קבע כי הקיבוצים הארציים מבקשים "לשלוט במשק גדול ומסועף, בעוד שכוח שליטתנו במשק הקטן מוגבל".⁴⁰ בסיום מועצת המפלגה בפברואר 1927 נתקבלה החלטה בגנות "הקשר בין המשק ובין הקיבוץ הארצי". הייתה זו דחייה החלטית של היוזמה לחידוש חבר הקבוצות והקיבוצים. בכך נקבעה גם התנגדות המפלגה להכשר שניתן למסגרת הקיבוץ הארצי בחוקת הקבוצות משנת 1927 (על חוקות הקבוצות והמושבים בהמשך). היעדר כל התייחסות לארגון כזה בחוקת המושבים קשור בוודאי לעמדת הפועל הצעיר כפטרונית המושב בהסתדרות. נוכח שלילת היוזמה להקים למושבים מסגרת ארצית, הן מצד ההנהגה הכללית של ההסתדרות והן מצד הפועל הצעיר, ספק אם הייתה תנועת המושבים קמה, אלמלא כמה התפתחויות שאירעו מאז 1925.

36. שפרינצק שקולניק ויפה, מועצת פברואר 1927; כן ראה דבריהם בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 18 בינואר 1927; ישיבת הוועד המרכזי של הפועל הצעיר בפברואר 1927, א"ע, תיק 30.

37. גבע, עמ' 312-321.

38. י' שפרינצק, מועצת פברואר 1927.

39. ל' שוקלניק, שם: לביקורת דרכינו, הפועל הצעיר, 4 במארס 1927.

40. ח' ארלוזורוב, לשאלות היום, הפועל הצעיר, 5 במאי 1927; והשווה: י' לופבן, כלפי פנים, שם, 4 במארס 1927; ל' שוקלניק, פרוטוקול הוועידה השלישית של ההסתדרות, הוועד הפועל 1927.

המאבק על התור להתיישבות – הצורך בעמדת כוח ציבורית

מאז התחדש מפעל ההתיישבות הציונית לאחר מלחמת העולם הראשונה נתגלע פער גדול בין היקף המשאבים הכספיים שעמדו לרשות המוסדות המיישבים לבין כמות הגופים המיועדים לעלות על הקרקע. בנסיבות אלה התארכה תקופת ההמתנה להתיישבות והיא נמשכה שנים, וכך קיבלה שאלת התור משמעות מרכזית. נוכח זיקתם של המתיישבים הפוטנציאליים לתנועות ולמפלגות, התנקזו אליה מאבקי כוח פוליטיים, שפרצו לא פעם אל מרכז הבימה הציבורית של הפועלים.

המרכז החקלאי, שהיה הרשות המבצעת של ההסתדרות החקלאית, מילא תפקיד מפתח בנושא זה, בייצגו את הגופים המועמדים להתיישבות כלפי המוסדות המיישבים, ובקבעו את דרישות ההכשרה החקלאית ואת תור ההתיישבות. במוסד זה כיהנו נציגי המפלגות על-פי יחסי הכוחות שנקבעו בבחירות לוועידת ההסתדרות החקלאית. אחדות העבודה שהייתה המפלגה הגדולה בהסתדרות נהנתה מרוב גם במרכז החקלאי וכך היו נציגיה יכולים לתת ביטוי מעשי להעדפת היישוב הקיבוצי על-פני המושב.

שיתוק פעולת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית מסוף שנת 1923 החריף את מצוקת המתיישבים הפוטנציאליים. כמענה למצוקה זו, גובשה במרכז החקלאי בשנת 1925 "תכנית האלף" הראשונה, ליישובם של אלף פועלים בכחמש-עשרה נקודת יישוב. במשא ומתן שהתנהל עם המוסדות המיישבים צומצמה התכנית לארבעה יישובים – שני מושבים ושני קיבוצים. ראשי המרכז החקלאי האמינו כי שמירת האיזון בין צורות ההתיישבות תפתור את שאלת התור לעלייה על הקרקע, אך המציאות היתה אחרת.⁴¹

הבירור בשאלה זו התפתח לכלל מאבק ציבורי רחב בשל חילוקי הדעות לגבי הזכות להתיישב על אדמת ג'בתא שרכשה הקק"ל בעמק יזרעאל המערבי. לזכות זו טענו שניים: הארגון על-שם ויתקין, שנתמך על-ידי הפועל הצעיר והקבוצה על-שם קדושי פינסק – היא גבת לעתיד לבוא, שבה תמכה אחדות העבודה. החלטת המרכז החקלאי באוקטובר 1925 לתת קדימות לקבוצת גבת סימנה את ראשיתו של מאבק ממושך, שהתנהל במוסדות ההסתדרות העובדים, בהסתדרות הציונית ומעל דפי העיתונות.⁴²

הכל הכירו כי ההכשרה החקלאית של הגוף המיועד להתיישבות צריכה לשמש כנורמה בקביעת התור, אך זו נתפרשה באופנים שונים על-ידי המתיישבים ותומכיהם במפלגות. תומכי הקבוצה גרסו כי ההבדל בדרכי ההתיישבות מחייב להכיר בנורמות שונות של הכשרה. לדעתם, בעוד שבמושב היה כל חבר חייב בהכשרה יסודית כתנאי לניהול משק משפחתי, הרי בקבוצה, המבוססת על חלוקת עבודה, יש חשיבות לא פחותה להכשרת המתיישבים

41. דו"ח המרכז החקלאי, תרפ"ג-תרפ"ז, עמ' 45-55; א' בייק, תולדות ההתיישבות הציונית, תל-אביב תשי"ד, עמ' 290-296 (להלן: בייק).

42. על השתלשלות הפרשה ראה: דו"ח המרכז החקלאי; ח' חרובי, הדרך שעברנו, בתוך: 'רובין (עורך), מושבי העובדים – אנתולוגיה, תל-אביב 1969, א', עמ' 94-105 (להלן: אנתולוגיה).

כקולקטיב. החלת דרישות ההכשרה המושבית על הקבוצה תפגע בעצם האפשרות להכשירה כקולקטיב ואף בסיכוי הצלחתה בעתיד.⁴³

דוברי הארגון בוויכוח, ובראשם אליעזר יפה, ביססו את עמדתם על העיקרון המקובל של שוויון הזכויות של כל צורות ההתיישבות בהסתדרות. הם הוכיחו באותות ובמופתים כי במקרה הנדון, הוותק בארץ וההכשרה החקלאית של חברי ארגון ויתקין ממושכים יותר מאלו של חברי הקבוצה וכי החלטת המרכז החקלאי מודרכת על-ידי שיקול פוליטי ואידיאולוגי.⁴⁴ לתומכי הארגון היה נימוק נוסף בזכות ההתיישבות על אדמות ג'בתא – השכנות לנהלל. שני ארגוני המושב הראשונים: ארגון א' העתיד להקים את כפרייהושע וארגון ב' על שם ויתקין, קמו בהשראת הדוגמא של נהלל וקיימו קשרים הדוקים עם מייסדי המושב. השכנות נועדה להקל על שמירת הקשר וגם לאפשר שיתוף פעולה כלכלי לשם ייעול שירותי המשק והחברה הדרושים להם. טענת השכנות תאמה את תפיסת ההתיישבות במסגרת אזורית, שקנתה לה אחיזה בקרב אישים בהתיישבות העובדת כבר במחצית הראשונה של שנות העשרים. אליעזר יפה לא ראה קושי בהקמת מסגרות משותפות למושבים ולקיבוצים, אך רוב חבריו ראו בזהות הצורה ההתיישבותית תנאי הכרחי לשיתוף פעולה בין המשקים. במועצת ההסתדרות החקלאית שהתכנסה באוקטובר 1926 לשם דיון מחודש בשאלה, ביקשה אחדות העבודה להשיג הכרעה ע"י הצבעה. נציגי הפועל הצעיר נמנעו מהצבעה שנראתה להם ככסות דמוקרטית לאקט שרירותי.⁴⁵ העדפת הקבוצה עוררה התמרמרות רבה בקרב חברי הארגון. הם ביקשו לפרסם גילוי דעת חריף מעל דפי דבר, אך נוכח דחיות חוזרות ונשנות מצד המערכת פרסמוהו לבסוף בהארץ.⁴⁶ הוצאת עניין פנימי של הפועלים לרשות הציבור הרחב נחשבה באותה תקופה אפילו על-ידי תומכיהם למעשה שלא ייעשה.⁴⁷ בכך לא תם מסלול הייסורים של ארגון ויתקין. בשנים 1927-1928 נשקלה התיישבותו באדמות שיך אברק, אך מולו התייצב ארגון של הפועל המזרחי שנהנה מגיבוי המוסדות המיישבים.⁴⁸ בקיץ של שנת 1928 הוצגה המחלוקת בין שני הגופים המועמדים להכרעת הוועד הפועל הציוני. צירי אחדות העבודה נמנעו מהצבעה, נציגי התאחדות הפועל הצעיר וצעירי ציון תמכו בארגון ויתקין ושוב מצאו עצמם במיעוט.⁴⁹ רק בשנת 1931, עם התחלת ההתיישבות בעמק הפר, עלו ראשוני כפר ויתקין על הקרקע.

43. המועצה החקלאית באוקטובר 1926 (להלן: המועצה החקלאית). א"ע, VI תיק 32; א' מ' קולר, לעניין התור בהתיישבות, קונטרס, רפ"א (כסלו תרפ"ז).

44. מכתבי חברים, דבר, 27 באוקטובר 1925; האספה של חברי ארגון ויתקין, שם, 16 באוקטובר 1925; ד' גיסר, לשאלת התור בהתיישבות, הפועל הצעיר, 22 בספטמבר 1925; החלטות פגישת המושבים.

45. המועצה החקלאית; א' יפה, שיטה או שלטון, הפועל הצעיר, 26 באוקטובר 1926; ע' פישמן, התור בהתיישבות, שם, שם.

46. לציבור העובדים בארץ-ישראל, הארץ, 14 בנובמבר 1926.

47. ח' שורר, לעניין ארגון ויתקין, הפועל הצעיר, 19 בנובמבר 1926; תשובת ח' חרובי בשם ארגון ויתקין, לעניין ארגון ויתקין, שם, 26 בנובמבר 1926.

48. האספה הכללית של ארגון ויתקין, שם, 15 ביוני 1928; דו"ח המרכז החקלאי.

49. מ' נחמני, שאלה גלויה, הפועל הצעיר, 21 באוגוסט 1928; נ' טברסקי, על ישיבת הוועד הפועל הציוני, שם, 28 בספטמבר 1928.

מאבק זה מציין נקודת מפנה בהתפתחות הציבורית שהוליכה להקמת תנועת המושבים. ההתלבטות בין שיקולים שונים הוכרעה על-ידי תחושות קיפוח וחולשה, שעוררו את הצורך בשינוי דרך הפעולה הציבורית. ההעדפה המוצהרת של מפלגת אחדות העבודה את ההתיישבות הקיבוצית וכישלונה של מפלגת הפועל הצעיר להבטיח את זכויות המושב, על רקע העימות בין זרמי ההתיישבות, חידדו את ההכרה בחשיבות עמדת הכוח הציבורית העצמית.⁵⁰

פולמוס "ניר" – מאבק על מעמדה של ההתיישבות העובדת

הפולמוס שהתלקח בסוף שנת 1925, ערב כינוס ועידת ההסתדרות החקלאית שבאה להעניק גושפנקא סופית לתקנות ולתכנית הפעולה של חברת "ניר", היה גורם מרכזי מידי להקמתה של תנועת המושבים.⁵¹ בפולמוס זה נפגשו שתי התפתחויות שהזינו זו את זו – האחת במישור ההסתדרות והאחרת במישור היחסים בין הפועלים להסתדרות הציונית. אחדות העבודה ראתה בהקמת "ניר" – חברה שיתופית להתיישבות עובדים עבריים" את הגשמת התפיסה הכוללת של חברת העובדים בסקטור החקלאי של הפועלים. בניינה של "ניר", כחברה-יב"ת של חברת העובדים, השלטת ברכוש המשקים החקלאיים ומצוידת בסמכויות פעולה נרחבות – נועד לאפשר לה פיקוח חברתי וכלכלי הדוק על משקי העובדים, ייצוג המשקים באופן קולקטיבי כלפי חוץ וניהול פעולה התיישבותית עצמאית.⁵² השאיפה לחיזוק מרות ההסתדרות מבפנים והאוטונומיה שלה כלפי חוץ נידונה משיקולים אידיאולוגיים, אך היא קיבלה חיזוק מכמה התפתחויות קונקרטיות. הסתעפות משק העובדים, גילויים של הפרת משמעת ההסתדרות ואייקיומם של עקרונות חברתיים מקובלים, עוררו את הצורך בניצור הסמכות של מוסדות הכלל כלפי חלקיו בהסתדרות פנימה. התגברות הביקורת בהסתדרות הציונית כלפי משקי העובדים והרצון להדק את פיקוח המוסדות המיישבים על פעולתם, עוררו אצל מנהיגי הפועלים את הצורך בכינון מסגרת קולקטיבית שתמנע כל מעורבות של גורם חיצוני לא-הסתדרותי בפעולת המשקים.

הדיונים שהתנהלו בהסתדרות לקראת הקמת "ניר" היו קשורים לתכנית רפורמה בשיטת המימון של ההתיישבות שהתגבשה בהנהגה הציונית. הרפורמה נועדה להמיר את קרן-היסוד, שהתבססה על תרומות מרצון, בקרן שתגייס כספים בשוקי ההון ותשקיע אותם על בסיס כלכלי בפיתוח ההתיישבות החקלאית. יצירת תנאי אשראי חייבה קודם כל את הסדרת היחסים עם המתיישבים בחוזה שיבטיח את זכות הקניין של הקרן במשקי העובדים ואת החזר ההלוואות שניתנו להם. המשא ומתן על תנאי החוזה היה מן הפרשיות המסעירות בהתפתחות היחסים בין הפועלים להסתדרות הציונית בשנות העשרים. הנהגת ההסתדרות תבעה להכיר

50. ע' אסף, אל להגדיש את הסאה, דבר, 1 בנובמבר 1925; י' אורי, פגישת המושבים בנהלל, שם, 7 בדצמבר 1925 (להלן: פגישת המושבים בנהלל).

51. המרכז החקלאי, עמ' 115-118.

52. גורני, עמ' 226-243.

ב"ניר" כרשות העליונה של משקי העובדים וכבאת כוחם כלפי חוץ, ואילו ההנהגה הציונית עמדה על הצורך בהתקשרות חוזית ישירה עם המשקים ובהגבלת סמכויות "ניר" כלפיהם.⁵³ במצע אחדות העבודה לוועידה החקלאית, שבו נוסחה הפרוגרמה של "ניר", הוגדרו גם יעדי הפעולה בזירת ההתיישבות המושבית: "הגברת היסודות השיתופיים וההסתדרותיים... ביצור המושב מפני מגמות המכוונות לקרעו מחברת העובדים, ולהגביר בו את החופש של הרכוש הפרטי".⁵⁴ הצגתה של "ניר" כסכר בפני מגמות אנטי-הסתדרותיות הגלומות במושב מסבירה את החרדה שאחזה במייסדיו ואת מאמצייהם להתארגן לשם הדיפת הסכנה המאיימת. במאבקם זה יכלו להיעזר רק חלקית במפלגת הפועל הצעיר, שכן גם היא חייבה את הקמת "ניר", אם כי עמדה על כך שיובטחו בו האוטונומיה הכלכלית והחברתית הפנימית של יישובי העובדים ושוויון הזכויות המלא של צורות ההתיישבות.⁵⁵

בוויכוח על המבנה הארגוני והיקף הסמכויות של "ניר" ייצג אליעזר יפה את קבוצת מבקריה הקיצוניים של תכנית "ניר" שהתרכזה בנהלל ובמושבים אחרים.⁵⁶ בדבריו, פסע אל מעבר לעמדת מפלגתו, הפועל הצעיר, בהציעו תפיסה חלופית כוללת על דמותה הציבורית של ההתיישבות העובדת. בניגוד לתפיסה החברתית שהדריכה את מעצבי תכנית "ניר", ראה יפה בעובד החופשי ובתא ההתיישבותי האוטונומי את נושאי כוח היצירה וההיענות האידיאליסטית הגנוזים בתנועת העבודה. "ניר" נתפסה אצלו כמסגרת שלטונית המנוכרת למניעיהם הסגוליים של המתיישבים ופוגעת בסיכויי הצלחתם הכלכלית. כנגד התפיסה המעמדית של משק העובדים ביקש יפה לשלב את הבעלות הלאומית על גורמי תשתית עם בעלותו של המתיישב על נכסי המשק. הקמת "ניר" כנציגתם של משקי העובדים כלפי ההסתדרות הציונית וכנושאת פעולה התיישבותית עצמית, סתרה את תפיסתו לגבי מערכת היחסים הראויה בין התנועה הלאומית לחלוציה. בניין המשק החקלאי אינו פעולה של מעמד המבקש להשליט את דרכו, אלא יצירה של אידיאליסטים, ממלאי שליחות לאומית בדרכי מופת.

שלייתה של "ניר" ניוונה גם מנימוקים מעשיים. בהבדל ממרות המוסדות המיישבים על המשקים, שהייתה מוגבלת ופורמלית בעיקרה, עתידה הכפפתם ל"ניר" לחשוף אותם להתערבות חיצונית מתמדת ולגזרות כלכליות בשם צרכים כלל-הסתדרותיים. סכנה זו

53. רופין, פרקים י"א, י"ט; המרכז החקלאי, עמ' 118-120; דו"חות המחלקה להתיישבות של האקסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס הי"ד בשנת 1925 ולקונגרס ה"ט"ו בשנת 1927; הפרקים הדנים בחווים עם המשקים.

54. מצע אחדות העבודה לוועידה החקלאית, דבר, 18 בדצמבר 1925.

55. מצע הפועל הצעיר לוועידה החקלאית, שם; על עמדת הפועל הצעיר בשאלת ניר ראה: גבע, עמ' 304-312.

56. א' יפה, לקראת ועידתנו החקלאית, דבר, 29 בדצמבר 1925; תוספת לביור ניר והחווים, שם, 27 בינואר 1926; בפגישת המושבים בנהלל; והשווה: צ' יהודה ו' זסלבסקי, שם; דברי יפה וזסלבסקי בוועידת ההסתדרות החקלאית, שם, 10 בפברואר 1926 (להלן: ועידת ההסתדרות החקלאית); ש' דיין, ישיבת חברי המושבים והארגונים, שם, 3 בפברואר 1926.

נראתה מוחשית עד מאוד נוכח ההגמוניה של אחדות העבודה בהסתדרות והמטרות שהיא קשרה ב"ניר". יפה ביקש לחדש את ההסתדרות החקלאית שהייתה אוטונומית ובעלת מבנה ארגוני ביזורי. את תפקידה ראה בהגשת סיוע לתאי משק אוטונומיים במילוי צרכים כלכליים וחברתיים, ולא במילוי משימות של פיקוח והכוונה.

עמדה זו בביטוייה השיטתי והקיצוני הייתה מקובלת רק על מיעוט מקרב חברי המושבים, ואילו הרוב נטה לאמץ את תכנית "ניר", בתנאי שיובטח בה האיוון הראוי בין סמכות המוסדות העליונים לזכויות המתיישבים.⁵⁷ הנהגת אחדות העבודה, שחששה מפני התגבשותה של אופוזיציה פנימית, שתעשה יד אחת עם הפועל הצעיר במטרה לרוקן את "ניר" ממשמעותה המקורית, זימנה את חבריה במושבים למועצה מיוחדת שנועדה להחזירם לצעוד בתלם המפלגתי.⁵⁸ הדיון במועצה זו התפתח לבירור כללי על-אודות היחס למושב, כאשר המתיישבים התייצבו כמבקרי הקו השלישי במפלגתם. בתנאי העימות החרף בין שתי מפלגות הפועלים באמצע שנות העשרים, התבקשה מסגרת ניטרלית מבחינה פוליטית, שבה יוכלו להתלכד מבקרי "ניר" במושבים לשם מאבק ציבורי משותף. אליעזר יפה, שהנהיג את חבריו במאבק זה, נתן דחיפה מכרעת להיערכות ציבורית חדשה, שאותה שלל לחלוטין.

חוקת מושבי העובדים – מסגרת לשמירת עקרונותיו של זרם התיישבות

הרפורמה של ההתיישבות במסגרתה המשפטית של "ניר" הייתה צריכה למצוא את השלמתה בקביעת נוסח חוזה עם המשקים כחברות-בת של "ניר", ובגיבוש חוקות פנימיות של הקבוצה והמושב שבהם יוגדרו עקרונותיהם, המבנה הארגוני שלהם, יחסיהם החיצוניים ועוד. לפי התכנון, הדיונים בטיטות החוקים ואישורם היו אמורים להסתיים בוועידת ההסתדרות החקלאית בשנת 1926, אך העניין נמשך עד אמצע שנת 1927.⁵⁹

הצורך בפרוגרמה מושבית דחף להתארגנות ציבורית שנועדה לגבש הצעה מוסכמת. מייסדי המושב הכירו בכך שהפיכת דרכם לשיטת התיישבות המונית מחייבת מסגרת חוקית שתאפשר לשמור על העקרונות. צורך זה בלט עוד יותר בתקופת העלייה הרביעית, עם הופעת גורמים חברתיים נטולי זיקה עמוקה למערכת הערכים והעקרונות של ההתיישבות העובדת – קבוצות של חסידים שהתיישבו בעמק יזרעאל ובני המעמד הבינוני – שביקשו לאמץ שיטת התיישבות זו.⁶⁰

התפתחות המושב בשנותיו הראשונות הראתה כי שאלות משותפות נפתרו בדרכים שונות. האבות המייסדים, שביקשו להתוות דרך לבניין חברה חדשה, חשו שנים ספורות לאחר ייסוד המושב כי לפתחם אורבת סכנת תעייה בין אפשרויות ואינטרסים שונים:

57. צ' ליברמן וי' בלוך בפגישת המושבים בנהלל: ש' קושניר בוועידת ההסתדרות החקלאית.

58. א' גולומב, על ועידת הקבוצות, דבר, 16 בנובמבר 1925; מועצת אחדות העבודה.

59. צ' לופט, חברת ניר, הפועל הצעיר, 7 בינואר 1926; דו"ח המרכז החקלאי, עמ' 117-118.

60. צ' יהודה וש' דיין בפגישת המושבים בנהלל; ביין, עמ' 290-301.

על-ידי השאיפה הישרה של חופש בעבודה אורבות גם נטיות אחרות... שאינן מתאימות לדמותו ותפקידו של העובד בארץ. תנאי חיינו הקשים... יחד עם ההכרה שאין ביקורת למעשינו, עלולים עוד להגביר את הנטיות הללו. רק חוקה מסוימת אשר תתווה את דרכי המושב... יכולה לשמש תריס בפני הסכנה.⁶¹

לא רק אופן קיומם של עקרונות כמו עזרה הדדית ועבודה עצמית עורר שאלות, אלא גם עצם מבנהו של המושב. כך, מאז ייסודו של המושב היו מושבים אשר בהם, בצד המשקים המשפחתיים היו קיימים גם ענפים שעובדו על-ידי הכלל או על-ידי קבוצות מתיישבים שהתארגנו לצורך זה.⁶² גם היקפה של מערכת המוסדות המשותפים ואופן ניהולה טרם נקבעו, הן במישור העקרוני והן במישור המעשי. כללו של דבר, בעוד שיסודותיו האינדיווידואליים של המושב היו ברורים, מסגרתו הקואופרטיבית ודמותו החברתית היו עדיין רחוקים מגיבוש.

הדיון בחוקה חשף עמדות שונות בכמה נושאים. שמעון קושניר, ממייסדי כפר-יחזקאל, קבע כי

באותה התאמצות... שאנו ניגשים ליצור את ענפי המשק האינטנסיביים... עלינו ליצור את הכלים לאחריות הציבורית, אחריות הפרט בעד הכלל והכלל בעד הפרט; באותה התאמצות עלינו להקים את המוסדות אשר ירתקו את המושב כחטיבה בתוך חברת העבודה.⁶³

הוא ייצג נאמנה את גישת אחדות העבודה שביקשה להבטיח את יסודות השותפות והשוויון במושב ואת זיקתו ההדוקה - באמצעות "ניר" - לחברת העובדים, בשני עניינים המשלימים זה את זה. תפיסה זו לגבי המסגרת הפנימית הראויה הייתה מקובלת גם על חבריו של קושניר. הנוסח הסופי של "חוקת מושבי העובדים", שאושר במועצת ההסתדרות החקלאית במארכס 1927, דיבר על כינון מערכת רחבה של מפעלים משותפים ומוסדות לאחריות ולעזרה הדדית, שיבטיחו את קידום הכלל, את רווחת הפרטים ואת השוויון הבסיסי ביניהם. כנגד זאת, נדחתה תפיסתו של קושניר באשר למערכת היחסים עם "ניר". החוקה ביססה את האוטונומיה של המושב בחיי היומיום, ואילו "ניר" כחברת אם נותרה פורמלית בעיקרה.⁶⁴

61. ב' בלומברג, על חוסר החוקה במושב העובדים, קונטרס, רי"ז (אייר תרפ"ה).

62. י' אורי, ישיבת צירי המושבים והארגונים, דבר, 29 בינואר 1926; א' יפה, המועצה החקלאית.

63. ש' קושניר, לברור שאלותינו במושב, קונטרס, קצ"ח (קסלו תרפ"ה); בוועידת ההסתדרות החקלאית; לברור שאלותינו במושב, קונטרס, רנ"ח (אייר תרפ"ו).

64. חוקת מושבי העובדים, בדו"ח המרכז החקלאי, עמ' 209-212.

מושבים וארגונים בדרך למושבי עובדים כתשתית לתנועת התיישבות

בסוף שנת 1925, עת הוחלט לראשונה להקים ארגון מושבים ארצי, היו בארץ כאחד-עשר מושבים ושישה ארגונים שנועדו לעלות לקרקע כמושבי עובדים. לא לכל חברי מושבים אלה היה רקע ספציפי משותף, קשריהם של המושבים בהווה היו מקריים והם נבדלו זה מזה בתנאיהם. היו שמנו עשרים עד שלושים עובדים (בן-שמן, עטרות, כפר-אוריה) ואחרים שהגיעו לכדי 150-200 עובדים (נהלל וכפר-יחזקאל). מייעוטים התבססו על קבוצות מייסדים מאורגנות ואילו שאר הארגונים הורכבו על-ידי המרכז החקלאי או גורמים ציבוריים לא הסתדרותיים. בכפר-אוריה ובכפר-חייטים ישבו חברי הפועל המזרחי שהצטרפו להסתדרות, ואילו בלפוריה נוסדה על-ידי קהילת ציון, שהייתה חברת התיישבות פרטית לפי הגדרתה. המושבים הראשונים בעמק יזרעאל כבר היו קרובים לביסוס כלכלי, אך היו גם כאלה שסיכוייהם הכלכליים היו מעורפלים. מבחינה משקית, ככולם תוכננה תשתית של משק מעורב, אך ניכרו ביניהם הבדלים באופן ארגון של המוסדות המשותפים (אספקה, שיווק, מחסן כלים) ובאופן מיסודו של עקרון העזרה ההדדית.⁶⁵

מסגרת "הארגון" התגבשה בתקופת העלייה השלישית מחיבורם של ניסיונות התארגנות של חלוצים אשר ראו במושב העובדים דרך חיים ראויה, ושל יזמה ציבורית של אישים מקרב הנהגת הפועל הצעיר, ובהם כמה ממייסדי נהלל. פריסת חסות מפלגתית על עתודות של מתיישבים ענתה על אינטרס פוליטי, אך היה לה גם צידוק אידיאולוגי. כבר בשלהי העלייה השלישית החלה הנהגת הפועלים להכיר בחשיבותה המרכזית של העיר כגורם בקליטת העלייה החלוצית. חשיבות זו בלטה עוד יותר בשנים 1924-1926 שבהן לא הקימה ההסתדרות הציונית אף לא ישוב חדש אחד, עקב אימוץ מדיניות של קונסולידציה, נוכח התפתחויות אלה תבעה אחדות העבודה, שהנהיגה את ההסתדרות, להציב את העיר – בצד ההתיישבות החקלאית – כמוקד לפעולתה של תנועת העבודה. הפועל הצעיר התקשה להתנתק מאמונתה בבכורתה המוחלטת של ההתיישבות החקלאית; ארגון פועלים כחיל מילואים למושב הוצג אפוא כמענה להתגברותה של האוריינטציה על העיר.⁶⁶

דפוסי פעולתו של הארגון נקבעו על-ידי מטרתו המרכזית – הכשרת חבריו להקמת משק משפחתי מעורב וחברת מופת, בתנאים של המתנה ממושכת עד לעלייה על הקרקע. השגת מטרה זו על-ידי ציבור שחבריו פזורים ברחבי הארץ, בעיקר במושבות, וטרודים בשאלות קיום יומיומיות קשות, חייבה רמה גבוהה של הזדהות רעיונית וגיבוש חברתי.

65. מפקד המשקים במאי 1925, רופין, עמ' 170-171; על המושבים בשנותיהם הראשונות ראה; שם, עמ' 64-68; ביינן, עמ' 249-251; דו"ח המרכז החקלאי, עמ' 24-41; אנתולוגיה, שער ראשון.

66. נ' בן-נר, כפר יהושע במלאת ט"ו שנה להיווסדו, תלמים, שבט תש"ב; ח' חרובי, בדרכנו לכפר, שם, שבט-אדר ת"ש; פגישת החברים של ארגון ג', הפועל הצעיר, 4 בספטמבר 1925; האספה הכללית של ארגון ויתקין, דבר, 16 באוקטובר 1926.

פעולתם השוטפת של הארגונים נוהלה על ידי מזכירות, שישבו בנהלל ואחר-כך גם בכפר-יחזקאל, בהתאם לזיקתם הפוליטית. המזכירות קיימו מגעים עם המבקשים להצטרף לארגון וקבעו את הרכבו הסופי, בשים לב להתאמה החברתית ולדרישות החיים במושבו. הם כיוונו את בחירת מקומות העבודה של חבריהם במידת האפשר כך שיתאימו להכשרה הנדרשת לניהול משק משפחתי, שקדו על גיבוש הארגון מבחינה חברתית ואידיאולוגית ושימשו כנציגיהם כלפי הגורמים המעורבים בהגשמת מטרותיהם. בכינוסים של חברי כל ארגון, שנערכו מעת לעת נידונו שאלות הכרוכות בהכשרת החברים לקראת בניין המשק המשפחתי, גובשה פרוגרמה מושבית עצמית ונוסחו עמדות משותפות בשאלות כלליות של ההתיישבות וציבור הפועלים. הארגונים קיימו ביניהם קשרים הדוקים, וסייעו זה לזה. בשנת 1925 היו ארבעה ארגונים קשורים לנהלל ושניים לכפר-יחזקאל. מסגרות אלה היוו את התשתית של תנועת המושבים לעתיד לבוא.⁶⁷ מייסדי נהלל וכפר-יחזקאל, שעמדו מול עתודות מתיישבים מאורגנות המבקשות הדרכה ושיתוף פעולה, החלו להכיר בחשיבותה של מסגרת ארצית שתאמץ את הקשרים בין ותיקים לחדשים ותגבש עמדות בנושאים משותפים.

הניסיון הכושל להקמת "ארגון המושבים" בשנת 1925

ההתפתחויות שתוארו לעיל (במסגרת המקיפה של ההסתדרות והסקטור ההתיישבותי שבתוכה, במערכת היחסים בין זרמי ההתיישבות ובתוך ההתיישבות המושבית עצמה) חצו זו את זו בשלהי שנת 1925, בכינוס באי כוחם של המושבים והארגונים בנהלל, שבו הוחלט להקים את "ארגון המושבים". היעדרות נציגיהם של כמה מושבים וארגונים העידה על חלקיותה של ההתעוררות הציבורית שליוותה יזמה זו. במוקד ההתארגנות עמדה קבוצת חברים ממייסדי מושב העובדים: צבי יהודה, יעקב אורי, שמואל דיין, צבי ליברמן, ישראל בלוך וישראל בצר מנהלל, שמעון קושניר ורפאל ויניק מכפר-יחזקאל. בפגישת היסוד נכחו גם אישים מרכזיים מהוועד הפועל והמרכז החקלאי של ההסתדרות, שביקשו למנוע כי עמדת חברי המושבים המתנגדים ל"ניר" תשפיע על עיצובה של חוקת המושבים ולמתן את מגמת ההיבדלות הגלומה בעצם כינונה של תנועת התיישבות נפרדת.

ברקע המידי של הכינוס בנהלל ניצבו שתי התרחשויות ציבוריות:

א. כינוסה הקרוב של ועידת ההסתדרות החקלאית, שהייתה אמורה להכריע בשאלת דרכה של "ניר" ולקבוע את נוסח חוקת המושבים.

67. ראה מקורות בהערה 66: ' עופר, לתולדות כפר חיים, אנתולוגיה, עמ' 122-123; ב' יצהר, תקופת כפר החורש, שם, עמ' 126; החלטות האספה של ארגון ויתקין, הפועל הצעיר, 5 בנובמבר 1925; ארגוני המושבים בנהלל, דבר, 24 במאי 1926; ארגון יורעאל, שם, 26 באוגוסט 1926; תשובת המרכז החקלאי לארגון יורעאל, שם, 22 בדצמבר 1926; בארגון יורעאל ב', שם, 18 בינואר 1927; ארגון למושב עובדים ד', הפועל הצעיר, 25 בפברואר 1927; אסף, עמ' 52-55.

ב. הקמת חבר הקבוצות והקיבוצים, שליכד תחת קורת גג אחד את הקיבוצים הארציים ואת הקבוצות הבודדות. ליכוד המושבים כמו נועד להשלים את שידוד המערכות הארגוני בהתיישבות העובדת ולהבטיח את ייצוג האינטרסים הייחודיים של המושב כלפי חוץ.⁶⁸ מטרת "ארגון המושבים" הוגדרה בפגישה זו באופן כללי לגמרי: "להתארגן לשם שמירת הכיוון הרצוי בתוך המושבים הקיימים ולשם בירורו וליבונו של רעיון המושב בתוך ציבור העובדים בארץ."⁶⁹ כלפי חוץ, מתפרשת הגדרת המטרה על רקע הוויכוח הנטוש בין זרמי ההתיישבות והערעור על הלגיטימיות של המושב בתוך תנועת הפועלים. כלפי פנים, נועד הארגון הארצי לקבוע את הדפוסים הקונקרטיים שבהם יוגשמו עקרונות היסוד של המושב. המבנה הארגוני והסמכויות שהוקנו לארגון המושבים מלמדים כי מייסדיו ביקשו לכונן מסגרת רופפת, וולונטרית בעיקרה, המיועדת להתייעצות יותר מאשר להשלטת דפוסי התנהגות מחייבים כלפי פנים ולמילוי משימות קולקטיביות כלפי חוץ. בראש הארגון הועמד ועד ארצי נטול סמכויות מוגדרות ובו שישה חברים. דמות ציבורית זו של ארגון המושבים הייתה שונה לגמרי מדמותו הציבורית של חבר הקבוצות והקיבוצים, שנוסד באותו הזמן כגוף מאורגן בעל מבנה היררכי של מוסדות וסמכויות, חדור תודעה של שליחות מיוחדת ונוקט דרכי פעולה אקטיביסטיות לשם הגשמתה.⁷⁰

על ועד המושבים שנבחר בפגישה זו הוטלו ארבע משימות קונקרטיות: הגדלת ייצוג המושבים במרכז החקלאי, גיבוש הצעת חוקה למושב, הצגת העמדה כלפי תכנית "ניר" בפני ההסתדרות החקלאית וניהול המשא-ומתן בשאלת התור להתיישבות. ההחלטה הראשונה חתמה ויכוח שהתנהל בשאלת הייצוג בוועידה החקלאית הקרובה, אך היו לו השלכות ציבוריות כבדות משקל. עמי אסף, ממייסדי כפר-יהושע, טען כי במערכת הפוליטית הקיימת של ציבור הפועלים אין סיכוי לייצוג הולם של שאיפות המושב ללא הופעה קולקטיבית של חבריו בכל מוסדות ההסתדרות החקלאית – מבצעים ומחוקקים כאחד.⁷¹ דימוי זה של תנועת המושבים, כחיץ בין מוסדותיו הכלליים של ציבור העובדים לבין התא ההתיישבותי, היה רחוק מדימוי התנועה המקובל על מרבית חבריו. הללו שללו היבדלות ציבורית מקיפה שתחריף את המאבק בין זרמי ההתיישבות ותערער את מסגרתם הכללית המשותפת. הם התנגדו להקמת סיעת מושבים בוועידה החקלאית וביקשו להבטיח את ייצוג ענייני המושב על-ידי רשימות צירים מקומיות או שריון מקומות ברשימות המפלגתיות.⁷² פולמוס "ניר" הסתיים בוועידה החקלאית בפשרה. תלות מוסדות "ניר" בחברת העובדים הוחלשה (להנהלת חברת העובדים, המחזיקה במניות היסוד של "ניר" נתנו 41% מכלל הקולות בוועידת "ניר", ולא רוב מוחלט כפי שהוצע בתכנית המקורית), האוטונומיה הפנימית

68. צ' יהודה וי' זסלבסקי בפגישת המושבים בנהלל.

69. החלטות פגישת המושבים.

70. החלטות ועידת הקבוצות, הפועל הצעיר, 27 בנובמבר 1925.

71. ע' אסף, אל אהדיש את הסאה, דבר, 1 בנובמבר 1925.

72. בלוך ושרשבסקי בפגישת המושבים בנהלל.

של המשקים וחופש הבחירה של צורת ההתיישבות זכו להכרה מלאה.⁷³ ההסתדרות הציונית דחתה את התביעה להכיר ב"ניר" כנציגות קולקטיבית בלעדית של משקי העובדים. במסגרת החוזה שגובש בשנת 1926 נקבע לה מעמד של צד שלישי, המשתתף בעיבוד תכנית המשק, אחראי מבחינה מוסרית על ביצועה ומפקח על קיום עקרונותיה החברתיים של ההתיישבות.⁷⁴ הצעת מסגרת זו נדחתה על-ידי ההנהלה הציונית שנבחרה בקונגרס של שנת 1927, ואשר מפלגות הפועלים לא יוצגו בה. בנוסח הסופי שנקבע בשנת 1931, לאחר הקמת הסוכנות היהודית המורחבת, הוצאה "ניר" לגמרי ממסגרת החוזה עם משקי העובדים. הציפיות שתלתה הנהגת ההסתדרות ב"ניר" כחברה מיישבת ומפקחת על משקי העובדים התבדו. רק בשנות השלושים החלה פעולתה הכלכלית – וגם אז בהיקף מצומצם. ניהול משק העובדים בכללותו עמד מאז שנת 1927 בסימן התגברותה של מגמת ביזור, שהייתה מנוגדת למגמה הטבועה בתכנית "ניר" המקורית.

נוסח החוקה שהוצע על-ידי ועד המושבים ערב הוועידה החקלאית היה היולי לגמרי, וקובעי סדר היום החליטו שלא להעמידו לדיון. הטיפול בחוקות המושב והקבוצה עבר אחרי הוועידה ל"ועדת ניר" שבה יוצגו גם זרמי ההתיישבות.⁷⁵ שאלת התור להתיישבות לא ירדה מעל סדר היום של הפועלים, אך בעקבות הקמת הסוכנות המורחבת, שהעדיפה במוצהר את המושב על הקיבוץ, השתנו פניה (ראה בהמשך).

החלשת הגורמים המידיים להקמת תנועת המושבים הוציאה את הרוח ממפרשיה של יזמה ציבורית זו, שמלכתחילה היו לה מתנגדים רבים. ראינו לעיל כי אישים מרכזיים במושב כמו א' יפה, ח' שורר ואחרים התנגדו לה: אליעזר שוחט, ממיסדי נהלל, שתרם תרומה גדולה להתעצבות רעיונות תנועת העבודה וההתיישבות העובדת ונמנה על הנהגת מפלגת הפועל הצעיר, לא לקח חלק בהקמת ארגון המושבים. הפועל הצעיר, מפלגתם של רוב תומכי תנועת המושבים, קידשה באותן שנים מלחמה נגד ארגון התיישבות ארצי. בדיון המפלגתי שהתקיים בשנת 1927, ערב אישור חוקת הקבוצות (שבה נקבע גם מעמדה של כל מסגרת קיבוצית ארצית) במועצת ההסתדרות החקלאית, קבע יפה כי עצם ההכרה בזכות קיומו של קיבוץ ארצי עתידה לדחוף את חברי הקבוצות והמושבים שנשארו במחצית השנייה של שנות העשרים ללא מסגרת ארצית, לניסיון התארגנות מחדש.⁷⁶ נבואתו אכן התגשמה שנים ספורות לאחר-מכן.

הקשר בין הקמת ארגון המושבים הראשון להקמת חבר הקבוצות והקיבוצים, שניהם בסוף 1925, בא לידי ביטוי גם בהעלמות שתי המסגרות תוך תקופה קצרה. קיום קבוצות

73. החלטות הוועידה החקלאית, דו"ח המרכז החקלאי, עמ' 200-201; א' יפה, הוועידה החקלאית, דבר, 7 בפברואר 1926.

74. פרוטוקול דיוני ההנהלה הציונית בירושלים, 7, 9, 13 ביוני 1926; דו"ח המחלקה להתיישבות חקלאית לקונגרס ה"ט"ו בשנת 1927; דו"ח המרכז החקלאי, עמ' 212-216.

75. הצעה ראשונה של חוקת המושבים, דבר, 29 בינואר 1926; הדיון בנוסח החוקה, שם, 29 ו-31 בינואר 1926.

76. א' יפה, מועצת פברואר 1927.

עצמאיות רבות, בצד המשקים המאורגנים במסגרות הארציות של גדוד העבודה, קיבוץ עין-חרוד שהפך בשנת 1927 לקיבוץ המאוחד, והקיבוץ הארצי של השומר-הצעיר שהוקם באותה שנה, הקלו על המשך קיומם של המושבים ללא מסגרת ארצית. הקמת חבר הקבוצות בשנת 1929, שהקיף כ-15 מתוך 26 היישובים הקיבוציים שהתארגנו אז, השלימה את היערכות המגזר הקיבוצי בהתיישבות העובדת והעמידה א המושבים, שנתרו חסרי ארגון ארצי משלהם, במצב חדש לגמרי.

שקיעת ארגון המושבים לא פגעה במסגרות חלקיות שהמשיכו להתקיים ואף נטלו על עצמן כמה מתפקידי הארגון הכללי. התמדת הקשרים בין האבות המייסדים לממשיכיהם במסגרת ארגונית נהלל וכפרי-חזקאל חיוקה את התשתית הציבורית שעליה תיכון בעתיד-לבוא התנועה, ודחפה לניסוח עמדות משותפות בשאלות שבפניהן ניצבה ההתיישבות המושבית. גם בשנות משבר העלייה הרביעית קמו ארגונים חדשים, תוך כדי הסתייעות באישים מדור המייסדים ובארגונים הראשונים.⁷⁷

התיישבות המטעים ובעיותיה – מושב העובדים על פרשת דרכים

התמורות שהתרחשו ביישוב ובמפעל הציוני בתקופת העלייה הרביעית הטביעו חותם עמוק על מצבה של התיישבות העובדים. רק מיעוט בקרב עלייה זו פנה לכפר ולחקלאות, אך הוא חולל תמורות רבות-חשיבות בכמה תחומים. במפת ההתיישבות הופיע אזור חדש – השרון – המושבות הוותיקות התקדמו במידה רבה ובצדן החל להתפתח משק חקלאי זעיר של בני המעמד הבינוני. ענף ההדרים עבר תהליך גידול מהיר ביותר, ובשנים 1924-1929 גדל שטחו פי ארבעה. ציבור הפועלים במושבות, שמנה בשנת 1924 כאלף איש, גדל והגיע בשנת 1928 ליותר מששת אלפים איש. המושבה נעשתה מוקד למאבקי העבודה העברית של ציבור הפועלים ומסגרת להתגבשותם של עשרות גופים המבקשים להקים יישובים קיבוציים ומושביים.⁷⁸

שלא כבחקלאות הפרטית, שהתפתחה במהירות, היו ליישובי העובדים קשיים חמורים, ובשנים 1924-1926 נעצרה תנופת ההתיישבות העובדת עקב מדיניות הקונסולידציה של ההסתדרות הציונית. מנהיגי הפועלים, שראו בכניין משק חקלאי שיתופי נושא מרכזי להגשמת מטרותיה של תנועת העבודה, והיו נתונים ללחץ מתמיד מצד מתיישבים פוטנציאליים, נדחפו להציע את תכנית האלף הראשונה, שנועדה לשבור את הקיפאון בהתיישבות. תוכנית זו, בהיקף הגשמתה בפועל, לא יכלה לענות אפילו על ציפיותיהם של גופים מאורגנים המחכים שנים להתיישבות.

77. בארגון יזרעאל ב', דבר, 18 בינואר 1927; ייסוד ארגון למושב עובדים – הכפר, שם, 8 במאי 1927; מועצת הארגונים בנהלל, הפועל הצעיר, 9 ו-23 בדצמבר 1927.

78. ד' גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, תל-אביב 1973, פרקים רביעי ושיביעי.

התבררות הציפיות שנקשרו בתכנית זו דחפה את הפועלים לבחון דרכי התיישבות חדשות. התפתחותו המהירה של ענף ההדרים עוררה אותם לקשור את הגשמת השאיפה להתיישבות בבניין משק מטעים. חישובים כלכליים שנערכו אז על-ידי אישים במרכז החקלאי של ההסתדרות הראו את יתרונותיו של משק מטעים על המשק המערב מבחינת גודל יחידת הקרקע הדרושה וההשקעה ההכרחית לביסוס משפחה.⁷⁹ ארגוני הפועלים שביקשו לקדם את התיישבותם גייסו הון על-ידי חסכונות עצמאיים והלוואות שנטלו ממוסדות מסחריים ובאמצעותו השתתפו במימון רכישת הקרקע ע"י הקק"ל ובהכשרת השטח לנטיעת פרדסים. המרכז החקלאי, שעמד בפני התפתחות המסכנת את דמותה החברתית של ההתיישבות העובדת ואת השליטה ההסתדרותית בחלקים מתוכה, הטיל את חסותו על חלק גדול מיזמות אלה ודחה למיסודן במסגרת "תכנית האלף השנייה".

תכנית התיישבות זו, שהיתה מפעלה הגדול הראשון של הסוכנות היהודית המורחבת, התגבשה בהתפתחות מורכבת ולוותה במאבקים רבים בין הנהגת ההסתדרות והגופים המועמדים להתיישבות עם תנועותיהם לבין המוסדות המיישבים. במסגרת זו נתייחס למתכונת הסופית של "תכנית האלף" משנת 1932, ונבליט את היסודות שהיו רלוונטיים להתפתחות מושב העובדים ולהתגבשותו.

התיישבות האלף הייתה שונה מפעולת ההתיישבות הציונית בשנות העשרים במסגרתה המוסדית הכללית וביסודותיה המשקיים הכלכליים והחברתיים. לצורך ביצועה הוקמה "חברת אשראי להתיישבות פועלים" שהייתה משותפת לסוכנות היהודית ולכמה גופים כלכליים פרטיים או ציבוריים למחצה. חברה זו פעלה באמצעות חברות-בת שטיפלו בנושאים ייחודיים של ההתיישבות: "חברת המטעים לפועלים חקלאיים", "חברת המים" ו"הבנק למשכנתאות". החברה המיישבת, שפעלה על יסוד שיקולים מסחריים עמדה על זכותה לבחור את המועמדים לפי קריטריונים של הון עצמי מסוים לכל מועמד ותעסוקה בטוחה מחוץ למשק עד לביסוסו. עוד תבעה החברה לחתום על חוזים אישיים, בלא התחשבות בגרעין ההתיישבותי המאורגן. ההעדפה המוחלטת של ההתיישבות המושבית בפעולת הסוכנות היהודית מאז פרסום דו"ח המומחים בשנת 1928, והמבנה הכלכלי האינדיווידואלי שאיפשר התקשרות נפרדת עם כל מתיישב, הקנו למושב יתרון מכריע בהתיישבות האלף. הגופים הקיבוציים שהיו מורכבים מחברים חסרי הון עצמי, שאוכלוסייתם היתה יציבה והאחריות בהם הייתה קולקטיבית – ניצבו בעמדה נחותה. מתוך שנים-עשר היישובים שהחלו לעלות על הקרקע במסגרת תכנית זו בשנת 1932, היו עשרה מושבים ושני קיבוצים בלבד.

עקב קשיי מימון הקיפה התכנית בשלבה הסופי 437 משפחות פועלים, שכמחצית מתוכן יושבו בתקציב התיישבות מלא והשאר – בתקציב חלקי. "המתיישבים המלאים" קיבלו בית צנוע וחלקה של 15 דונם, שבמחציתה נטוע פרדס והשאר מיועד לחצר משק ולגידולי

79. ל' שקולניק, ועידת העשרים של הפועל הצעיר בספטמבר 1926, תל-אביב 1926.

מספוא וירקות. "המתיישבים בהדרגה" קיבלו בשלב הראשון רק את מחצית שטח הקרקע, ללא הלוואה לנטיעת פרס.⁸⁰

למערכת היחסים עם החברה המיישבת ולחלוקת המתיישבים לשני סוגים היו השלכות כבדות משקל בשני מישורים. מחויבותו של כל מתיישב כפרט כלפי החברה המיישבת והפיצול שנוצר בחלק מהארגונים בין מקבלי תקציב מלא או חוקי, או חסרי כל סיוע, ערערו את בסיס השותפות של התא ההתיישבותי ואת הסולידריות בין חבריו. המרכז החקלאי, שהיה עד אז האפוטרופוס ההסתדרותי על הגופים המתיישבים, מילא במפעל זה תפקיד שולי בהשוואה לתפקיד שמילאה חברת ההתיישבות שתכננה את היישובים וקיימה פיקוח הדוק עליהם בשנים הראשונות. אבני היסוד של ההתיישבות העובדת עד אז – זיקה הדוקה להסתדרות, חופש הבחירה של צורת ההתיישבות, מבנה חברתי מלוכד של הגוף המתיישב והאוטונומיה הפנימית שלו – זועזעו קשות.

התיישבות המטעים, שהחלה בשנים 1932-1933, לוותה בחששות כבדים הן באשר להצלחתה הכלכלית והן באשר לשמירת דפוסי יסוד חברתיים שנקבעו במסורת המושב. היו ארגונים שכרעו תחת נטל הדיפרנציאציה שנוצרה בתוכם בין קבוצות ופרטים והם התפלגו, האחרים התקשו מאוד לפעול במשותף להגשמת מטרותם. בשל תלות בעבודות חוץ נקלעו המתיישבים לניגודי אינטרסים – פיתוח המשק ומוסדותיו מכאן, ושמירה על תעסוקת חוץ משתלמת מכאן. בתנאים אלה, התקשו המתיישבים למסד את עקרונות האחריות והעזרה ההדדית בדפוסים מחייבים. בניין משק תוך כדי עבודת חוץ הביא לידי אי הקפדה על עקרון העבודה העצמית – רבים שכרו פועלים לעבד את מטעיהם ולעתים היו אלה חבריהם שהקדימו להתיישב. המצוקה הכספית וקרבת היישובים למרכזי האוכלוסייה בארץ דחפו רבים למכור את תוצרתם באופן פרטי, תוך כדי עקיפת צינור השיוק המאורגן, שתחילתו במחסן המושב וסיומו במכירת התוצרת על-ידי "תנובה". תופעה זו פגעה בכוח הפעולה הכלכלי של המושב ובמסגרתו השיתופית. בניין יישובי תכנית האלף ליד המושבות ובזיקת תלות כלפיהן (בהבדל ממושבי עמק-יזרעאל שהוקמו הרחק ממושבות המטעים וכחלופה להן) החריף עוד יותר את שאלת השמירה על דמותו החברתית של המושב.⁸¹

התיישבות זו הייתה שונה מדגם המושב בעמק גם ברקע החברתי שלה. זיקתם של מתיישבים רבים למסגרת המושבית נקבעה מכורח הנסיבות – צורת המושב נתקבלה על-ידי המוסדות המיישבים כדפוס מחייב, האפשרות לרופף את מסגרתו הקואופרטיבית לא הועלתה.

80. דו"חות המחלקה להתיישבות חקלאית לקונגרס הי"ו (1931) ולקונגרס הי"ח (1933): דו"ח המרכז החקלאי לוועידה הרביעית (1931); ב' עמ'קם, נירים ראשונים, ירושלים תש"מ, עמ' 114-145; ביין, פרקים ששי ושביעי.

81. פרוטוקול הוועידה השלישית של תנועת המושבים, תלמים, אדר תרצ"ג (להלן: הוועידה השלישית); דברי דיין, עמ' 11-19; דברי סוכובולסקי, עמ' 19-25; דברי ברומברג, עמ' 25-29; דברי חסקלברג, עמ' 29-33; ח' סורוקה, התיישבות האלף בחצי יובלה, תלמים, נובמבר 1958; ראה שם גם על מושבי האלף בשנותיהם הראשונות.

ההתיישבות נתפסה בראש ובראשונה כפתרון לקשיי הקיום הכלכלי של הפועל ומשפחתו במושבה. אחד ממייסדי המושב קבע בשנת 1933 שההתיישבות המושבת "נכנסה לתקופה חדשה, התנועה גדלה ובמקום התיישבות מתוך אידיאל מסוים מתוך שאיפה לחיים חדשים... באה התנחלות גרידא".⁸² בדיון הציבורי של הפועלים הייתה שגורה באותם ימים ההבחנה בין "התיישבות כבדה", העמוסה בשיקולים חברתיים ולאומיים, לבין "התיישבות קלה", המספקת מענה לאינטרס של הפועל כפרט.⁸³

עמדתם של מייסדי המושבים הראשונים והארגונים הקשורים אליהם כלפי הגופים שביקשו להקים מושבי מטעים - "הארגונים האינטנסיביים" בלשון התקופה - חל שינוי. עצם הנכונות לזנוח את המשק המעורב, האוטרקי במגמתו, למען משק הדריים התלוי בשוקי חוץ, נראתה לרבים כפגיעה בתוכן הפנימי ובתפקיד הלאומי של היישוב העובד. ההתבססות על ענף המתאפיין בעקומת עבודה לא אחידה ערערה את הבסיס המשקי ההכרחי לשמירת עיקרון העבודה העצמית. החשיבות המכרעת שיוחסה לתנאיה של העבודה השכירה ולהונו העצמי של המתיישב, הייתה זרה למסורת שהדגישה כל-כך את ערך ההכשרה החקלאית והאידיאולוגית של המועמדים להתיישבות ואת הצורך בסלקציה ובהתאמה הדדית ביניהם. ככל דיוניהם של ותיקי המושב חזרה ועלתה הדרישה להציג מחדש את המושב במתכונתו המקורית במרכז פעולת ההתיישבות.⁸⁴

"הארגונים האינטנסיביים" שהתקיימו באמצע שנות העשרים לא שותפו בארגון המושבים של 1925. פעילי המרכז החקלאי, ולא מייסדי המושב, ליוו את התארגנותם ותיווכו בינם לבין גורמי ההתיישבות השונים. בשנת 1927 הוקמה מסגרת ארצית של ארגונים אלה לשם גיבוש עמדות בנושאים משותפים וסיוע לתכניהם בגיוס ההון הדרוש להתחלת ההתיישבות. מסגרת זו התקיימה כמעט עד התחלת התיישבות האלף.⁸⁵

שיתוקה הכמעט מוחלט של ההתיישבות העובדה במחצית השנייה של שנות העשרים ותחילת שנות השלושים דחף את המסתייגים מהתיישבות המטעים לגישה ריאליסטית יותר כלפיה. ההכרה כי דרכו של המושב עתידה לעבור בשנים הקרובות בין פרדסי עמק החוף והשפלה דחפה לגיבוש עמדה קונסטרוקטיבית כלפי דרך ההתיישבות החדשה והסירה את המכשולים שניצבו בין הגרעין המייסד של תנועת המושבים לבין הארגונים האינטנסיביים.

82. צ' גרינשפון, הועידה השלישית, עמ' 89.

83. צ' סוכובולסקי, יסודות התיישבותנו החדשה, הפועל הצעיר, 14 באוגוסט 1931.

84. מסקנות מועצת הארגונים בנהלל, הפועל הצעיר, 23 בדצמבר 1927; מועצת ארגון ג', שם, 26 באוקטובר 1928; מועצת הארגונים בנהלל, שם, 22 בפברואר 1929; צ' סוחובולסקי, הארגונים להתיישבות אינטנסיבית, שם, 20 באפריל 1928; א' מש, בעניני הארגונים האינטנסיביים, שם, 6 בדצמבר 1928; לשאלת התיישבותנו, שם, 20 ביוני 1930; מ' חסקלברג, על העבודה העצמית, שם, 12 באוקטובר 1928; צ' פקר, על עקרון העבודה העצמית במשקינו, שם, 9 בנובמבר 1928.

85. בארגון האינטנסיבי "חקלאי", דבר, 26 בדצמבר 1926; הארגונים האינטנסיביים, שם, 4 באוגוסט 1927; החלטות פגישת הארגונים האינטנסיביים. הפועל הצעיר, 31 באוגוסט 1928; מהארגון הארצי להתיישבות באזור המטעים, שם, 11 ביולי 1930; אלה תולדות גבעת חן, י' רובין (עורך), מושבי עובדים, אנתולוגיה כרך ב', תל-אביב 1970, עמ' 373-374.

ועידת כפר ויתקין בשנת 1933 – הקמת תנועת המושבים והארגונים

על-פי ההיסטוריוגרפיה העצמית של תנועת המושבים נערכה בשנת 1930 ועידתה השנייה. לדעתנו, אין לקבל קביעה זו, שכן המסגרת הארצית שהוקמה בשנת 1925 בטלה בקול דממה דקה סמוך להקמתה, ואף הגורמים הייחודיים שדחפו לכינונה איבדו מחשיבותם. מיעוט המקורות מקשה לקבוע את הרקע הייחודי לניסיון ההתארגנות המחודש, אך קרוב לוודאי שפעלה השפעה מצטברת של שאלות פנימיות שעלו בניסיון הגשמתם של עקרונות המושב בחיי היומיום. יוזמי ההתארגנות נדרשו לשאלות הקשורות לעצם מבנהו של המושב – כגון קשיים שאינם ניתנים לפתרון באמצעות ההסדרים הקיימים של העזרה ההדדית ובעיית מעמדם של בעלי המקצוע במושב – ולשאלות מעשיות וארגוניות – כמו הדרכים להעלאת הפריון במשק, דרכי המימון של מוסדות המשק והחברה הפעולה התרבותית והחינוכית בקרב הנוער והמבוגרים.⁸⁶

גם בכירורים שהתקיימו בשנים 1929-1930 לא חסרו מתנגדים למסגרת ארצית, החל מאלה שלא נטו לעסוק בעניינים שמעבר לקיום היומיומי של המתישבים וכלה באלה שהטמיעו את שאלות המושב בשאלותיה של ההתיישבות בכלל ולא ראו צורך בהתארגנות מיוחדת. יזמה זו, כקודמתה, נראתה להם כהיגררות אחרי הקבוצות שהקימו בשנת 1929 את חבר הקבוצות.⁸⁷ נימוקי המחייבים לא היו חדשים בעיקרם: הצורך בהגדרה מוסכמת של עקרונות היסוד ופיקוח על הגשמתם, ייצוג הולם של האינטרס המושבי כלפי חוץ והדרכת הארגונים הצעירים.⁸⁸

הנסיבות החדשות של סוף שנות העשרים הטביעו את רישומם בשני נושאים. כנגד המגמה ההולכת וגוברת לעבר משק המטעים הודגש הצורך בהמשכת ההתיישבות המבוססת על משק מעורב ושאיפה לאוטרכיה מקסימלית. שמירת עקרונות המושב לנוכח התיישבות המטעים העומדת בפתח, נתפסה כאינטרס הסתדרותי כללי ולא-דווקא כתפקיד המיוחד לתנועת המושבים. לראשונה בפורום מושבי הודגש הצורך בפעולה בקרב תנועת החלוץ בגולה. דרישה זו נשמעה על רקע הפעולה הארגונית והחינוכית שנוהלה מאז 1925 על-ידי שליחי קיבוץ עין-חרוד והקיבוץ המאוחד אחריו, ומאוחר יותר גם על-ידי שליחי חבר הקבוצות בקרב החלוץ בגולה. שליחתם של שליחים מייצגי דרכו של מושב העובדים נועדה להבטיח

86. דו"חות נציגי המושבים במועצת אחדות העבודה לענייני המושבים (להלן: מועצה לענייני המושבים), קונטרס, שס"ז (אדר ב' תרפ"ט); ש' קושניר על סימני הפרצות במושבים, שם, שס"ו (אדר א' תרפ"ט); צ' זית, לענייני העבודה העצמית במושבים, שם.

87. דו"חות נציגי מרחביה ותל-עדשים, מועצה לענייני המושבים; צ' זית, בדבר ארגון המושבים, הפועל הצעיר, 28 במארס 1930.

88. דו"חות נציגי כפר יחזקאל וכפר יהושע, מועצה לענייני המושבים; י' ה-ן, לארגון מושבי העובדים, הפועל הצעיר, 21 בפברואר 1930; מועצת הארגונים בנהלל, שם, 22 בפברואר 1929; החלטות המזכירות הזמנית לארגון המושבים, שם, 30 במאי 1930.

את מעמד המושב בקרב חיל המילואים הגדול של ההתיישבות, כנגד ניסיון של התנועות הקיבוציות למיוריזציה של דרכם בתוכה.

פרוטוקול הפגישה שנערכה בכפר־יחזקאל ביוני 1930 לא נשמר. מהחלטותיה⁸⁹ אנו למדים כי יזמה זו יצאה מתוך אותה קבוצת אישים שעמדה במרכז ניסיון ההתארגנות הקודם, עמם מופיעים כבר גם אישים החברים באחד מארגוני נהלל או הארגונים האינטנסיביים. על התחזקות תודעת התנועה בסוף העשור הראשון לקיום המושב מעיד המבנה הארגוני המורכב שנקבע בפגישה זו. כן סוכם על הרכבה של המועצה הארצית ומתוכה נבחרו ועד פועל ומזכירות מצומצמת, שתשב בנהלל ותנהל את הפעולה השוטפת.

בשנתיים־שלוש הראשונות התמצה קיום המסגרת הארצית בפעילות ספוראדית מצומצמת והתנדבותית של חברי הוועד, שהיו נחלצים לעזרת מושב או ארגון בעניין בעל חשיבות מיוחדת. רק בשנת 1932 התמנה מזכיר טכני במשרה חלקית. הניסיון לכבוש למושב אחיזה של ממש בקרב תנועת החלוץ נכשל. מסגרתה הרופפת של תנועת המושבים הקשתה על גיוס מתיישבים לשם מילוי תפקיד מחוץ למשקם. לוועד זה גם לא היה כל קשר להתגבשות יותר מעשרים ארגונים באזור המטעים ולהתחלת ההתיישבות של כמה מהם במסגרת תכנית האלף.⁹⁰ רק בשנת 1933 כאשר נגלו במלוא היקפן בעיותיה של התיישבות המטעים והשלכותיה הגורליות על עתיד מושב העובדים, אנו עדים להפיכת המסגרת הרופפת לתנועת התיישבות במלוא מובן המילה. מפנה זה התחולל בוועידה השלישית, שהתכנסה באפריל 1933 בכפר־ויתקין, שבה השתתפו נציגיהם של חמישה־עשר מושבים ועשרים וחמישה ארגונים.⁹¹ הוועידה לא נמנעה מלעסוק בשאלות משקיות וכלכליות, אך במרכז סדר יומה עמדו שאלותיו של המושב כתא וכתנועת התיישבות עם הכניסה לעידן התיישבות המטעים.

פנייתם של אלפי פועלים במושבות להתיישבות במסגרת המושב הציבה את תנועת המושבים בפני הצורך להגדיר את גבולותיה ואת כיוון פעולתה הציבורית. ארגונים רבים קמו לשם קנייה משותפת של קרקע שתישאר בבעלות פרטית או תועבר אחר־כך לקק"ל. מסגרתם לא התבססה על בחירה הדדית והתנסות משותפת, חישוקי העזרה והאחריות ההדדית בתוכם היו רופפים, ולא כל אנשיהם היו חברים בהסתדרות.⁹² שקולניק, מראשי המרכז החקלאי, הציע בוועידה הגדרה מקסימליסטית של מסגרת תנועתית המקיפה כל פועל־מתיישב שאינו חבר באחת הקבוצות. הצעתו הייתה מלווה בביקורת כלפי דחייתם של כמה ארגונים שלא עמדו בדרישות מינימום של חיי מושב. קיומם של מושבים כאלה מחוץ לכל מסגרת תנועתית מוכרת עלול להחליש את זיקתם לציבור הפועלים המאורגן. שקולניק, שהיה מגדולי המתנגדים לכל ארגון התיישבות ארצי, קשר עתה תפקיד מכריע לתנועת

89. החלטות הפגישה הארצית של מושבי העובדים והארגונים, הפועל הצעיר, 20 ביוני 1930.

90. הוועידה השלישית; ד"ן, עמ' 12-13, 17-18; אורי, עמ' 41-42.

91. ההסתדרות הכללית, דו"ח לשנות 1931/1932, תל־אביב 1933.

92. ליברמן, הוועידה השלישית, עמ' 35-40.

המושבים בחינוך הרעיוני וההכשרה המשקית והחברתית של ציבור מתיישבים המחוסר שורשים עמוקים במסורת המושב.⁹³

המחייבים את הרחבת הגבולין של תנועת המושבים הבלויתו את הקשיים הכבירים הניצבים בדרך התיישבותם של ארגונים שלא נהנו מתקציבי התיישבות מלאים ונכנסו לחובות גדולים על-מנת להשתתף במימון רכישת הקרקע ובבניין המשק. הם הודו בקלקלות שנכרכו בפעולתם של ארגונים רבים, אך האמינו בכוחה של התנועה להשפיע על דרך התפתחותם.⁹⁴ הרוב בוועידה ראה בעמדה זו נכונות להקריב את תוכנה של התנועה למען הרחבת מסגרתה הציבורית, "בתוכנו יכול להיות רק חבר או ארגון המקיים את ארבעת הפרינציפים שלנו: קרקע לאומי, עבודה עצמית, עזרה הדדית, קנייה ומכירה משותפת. ואם החיים במושב יראו שלא כל חבר יכול להסתגל... יש כנראה ליצור עוד מסגרות בהסתדרות".⁹⁵

על השאלה המרכזית - כיצד לבנות משק הנושא את עצמו ומסגרת חברתית מופתית בתנאים החדשים של ההתיישבות - ניתנו בוועידה תשובות שונות. "ניר", שעשתה את צעדיה הראשונים כקרן התיישבות של הסתדרות העובדים, נקראה לסייע למתיישבים באשראי לטווח ארוך. פעולתה נועדה לאפשר בנייה משקית רציונלית ולחזק את יסודותיו השיתופיים של התא החברתי, כנגד היסודות האינדיווידואליים המודגשים בתכנית האלף. במישור החברתי הפנימי הודגשה חשיבות גיבושו של הארגון באמצעות הבחירה ההדדית של המתישבים כנגד הרכבם המקרי של ארגונים רבים. ההתאמה החברתית נראתה כתנאי לסולידריות ולשיתוף הפעולה ההדוק הנדרשים להגשמת מטרות המושב. הועלו גם הצעות לשינוי תוכניות המשק של מושבי המטעים, על-מנת להבטיח יותר יעילות וחסכון בפעילות המתישבים. היו שהציעו לעבד את המטעים במשותף, כל עוד לא עלו על הקרקע כל חברי הארגון. בכך יימנעו יחסי עובד-מעביד בין המתישבים ויובטח השוויון הבסיסי ביניהם. הצעות אלה ואחרות נועדו להתגשם בחסות תנועת המושבים שתבטיח את הנחלת הניסיון המצטבר והנאמנויות החברתיות של דור המייסדים לממשיכיהם.⁹⁶

הבירור האידיאולוגי שהתקיים בוועידה עימת את הציפיות שנתלו במושב עם מציאותם הממשית של מושבים רבים. במציאות זו היו פערים כלכליים, פרצות בחומת העבודה העצמית והשיווק המאורגן וחוסר התאמה בין סדרי העזרה ההדדית לצורכי הסיוע הממשיים של הפרט במושב. שקולניק העלה מחדש את רעיונו על "הכפר הקומונלי... דרך נוספת בינונית בין המושב ובין הקבוצה". כנימוק מכריע לצורך ברפורמה הוא הציג את תופעת הפער הכלכלי המסתמן בין המתישבים, שאין לרסנו במסגרת החברתית הקיימת של המושב.⁹⁷ התפתחות

93. שקולניק, שם, עמ' 9-10, 43-44.

94. שם: יהודה, עמ' 87, ליברמן, עמ' 35-40; גרינשפון, עמ' 89; מרגולין, עמ' 90; ברלב, עמ' 90; תמרי עמ' 99.

95. מיטרני, שם, עמ' 46; והשווה שם: אורי, עמ' 41-43; דיין, עמ' 49; ליבנה, עמ' 47-48; ברש, עמ' 55; פקר, עמ' 93.

96. שם: ברומברג, עמ' 26-27; ברלב, עמ' 90; דיין, עמ' 48; בן-אריה, עמ' 95; שקולניק, עמ' 44-45.

97. שקולניק, שם, עמ' 44-45.

פער במושבים הוותיקים שנבנו על-יסוד שוויון מוחלט בתנאי ההתיישבות של חבריהם, הוכיחה את הצפוי למושב בעידן התיישבות המטעים.

פתרון אחר הוצע על-ידי ש' קושניר, שביקש להרחיב את השותפות במושב מעבר למסגרתו הקיימת. בצד המשקים המשפחתיים הוא הציע לפתח ענפי משק משותפים. ניסיונות שנעשו בכפר-יחזקאל, תל-עדשים ומושבים אחרים לעיבוד משותף, בעיקר של ענף הפלחה, הוכיחו את עצמם מבחינת היעילות המשקית, הליכוד החברתי וצמצום הפערים.⁹⁸

מייסדי נהלל וממשיכיהם דחו הצעות אלה, שמהם השתמע ערעור על העקרון המרכזי של המושב - עבודה חופשית של המתיישב במשקו. את הקלקלות החברתיות הם קשרו בניסיון הקצר ובתנאי ההתיישבות הקשים. צ' יהודה קבע כי בפרשנות המושבית לתפיסת העם העובד ניתן לעבודה העצמית יתרון על-פני השוויון המלא בין המתיישבים, וכי גם בקבוצות לא הוגשם השוויון בשלמות.⁹⁹ שוב הוצגה הגישה האינדיווידואליסטית, השוללת את התפיסה הגורסת כי המסגרת ערבה להתגלות הסגולה הטובה בחיי היחיד והחברה. המושב לא נתפס אצלם כפתרון למי שאינו מסוגל לחיות בדרך הנעלה יותר של הקבוצה, אלא כדרך להגשמת "התפקיד הגדול המוטל על הפרט באשר הוא פרט, תפקיד אשר שום מסגרת חיצונית אינה יכולה לשחרר את הפרט ממנו... הכלל הנגאל מותנה בגאולת כל פרט ופרט שבו".¹⁰⁰ את השיתוף בעבודה הם היו מוכנים לקבל במשמעות פרגמטית, היינו כפתרון לקשיים משקים ספציפיים, ולא כשיקול עקרוני מנחה.¹⁰¹ דווקא נציגים אלה של הפונדמנטליזם המושבי גזרו את המסקנות החברתיות הקיצוניות ביותר מעקרונותיהם. את העזרה ההדדית גם פירשו במובן הרחב ביותר של אחריות הכלל למימוש מטרת המושב - הקמת משק משפחתי המקיים את בעליו על-ידי כל פרט בתוכו. בסיטואציה של מושבי האלף, כאשר הנשאים בעיר עיבדו את משקם בעזרת המקדימים להתיישב, נדרשה לדעתם חלוקה שווה של ההכנסות, בלא שים-לב לתנאי השכר בשוק. העבודה העצמית, פירושה היה לגבי ידיים - שלילת כל אפשרות של יחס נצלני בין חבר המושב לזולתו.¹⁰²

נסיבותיה המיוחדות של התקופה השתקפו בדיוני הוועידה בשאלת קליטת העלייה, שהתעוררה עם חידוש זרם העולים לארץ בשנים 1932-1933. שאלת יכולתו של המושב, המבוסס על התא המשפחתי, לקיים את מצוות קליטת העלייה הייתה, כזכור, אחת מטענות הביקורת המרכזיות שהטיחו בו חסידי הקבוצה והיא עתידה ללוותו שנים רבות. המושב, שנתבע לקלוט בתוכו קבוצות עולים ולהכשירם לעבודה חקלאית, התלבט בין מחויבותו הציונית לדבקתו בעיקרון העבודה העצמית. הדבקים בעבודה העצמית כדרך עליון טענו שהכשרתו של עולה עלולה לשמש כסות לעבודה שכירה במובנה הרגיל. חריגה מהעבודה

98. קושניר, שם, עמ' 50-52; והשווה: לווט, עמ' 92.

99. יהודה, שם, עמ' 88.

100. ברש, שם, עמ' 54-55.

101. שם: ברש, עמ' 47-54; אורי, עמ' 57-59; דיין, עמ' 16-17, 48-49.

102. ברש, שם, עמ' 56.

העצמית מותרת רק בתנאי שהפועל יוכר כשותף מלא בהכנסות המשק. כנגדם היו שטענו כי "בשנה הזאת... יכולים אנחנו לצאת מגדרנו ולראות בזה הוראת שעה"¹⁰³ הדרך בה"א הידיעה לקליטת עלייה היא הרחבת ההתיישבות ויצירת מקורות תעסוקה חדשים. הדיון בשאלות הפעולה הציבורית החיצונית התמקד בשני נושאים שלא היו חדשים. הצורך בייצוג הולם במוסדות ההסתדרות היה כבר בגדר מוסכמה שאין עליה עוררין. שאלת הפעולה בגולה עוררה מחדש את הוויכוח בין המחייבים לשוללים שהאמינו בהשפעת המופת המקרין של חיי המושב בארץ.

החלטות הוועידה אימצו את חוקי הקו המחמיר בשאלת היקפה של תנועת המושבים. לשם הכוונת דרך התנועה בעתיד והצגתה כלפי חוץ הוחלט לעבד מצע רעיוני שיגדיר ויבסס את עקרונות היסוד. בקשר לכך הוחלט להוציא קובץ שינציח את מורשת המושב למען ממשיכיו. כן הוחלט לנסח תקנון מפורט של דרכי העזרה ההדדית שישלים את חוקת המושבים משנת 1927.

לשם חיזוק המסגרת החברתית וכוח הפעולה הכלכלית של מושבי האלף, הודגש הצורך בריכוז ההון העצמי של החברים בידי הארגון שישקיעו בפיתוח כלל המשקים. כן הוחלט לפעול למען הגדלת הסיוע הכספי מתקציבי קרן היסוד ו"ניר". גם עתה לא טישטשה הדאגה לעתיד המשקים המתבססים בעיקר על ענף המטעים את ההעדפה העקרונית של המשק המעורב. הצבת ההדרכה החברתית והמשקית של הארגונים כמושימה מרכזית של התנועה, ביטאה את התמורה שהתחוללה ביחסם של חברי המושב לעתודה ההתיישבותית שלהם. במקום זיקה פסיבית לארגונים המתלכדים ופועלים באופן ספונטני ועצמאי, נקבע עתה הצורך בפעולת גיוס והכשרה של עתודה מאורגנת למושב.

המערכת הארגונית שנקבעה בשנת 1930 אושרה מחדש בוועידה זו. כל חמשת חברי מזכירות התנועה נמנו עם דור מייסדי המושב. מאז הוועידה יצאה ברציפות החוברת תלמים, אשר בה התפרסמו דברי הגות בענייני המושב ותנועת העבודה, מאמרים בנושאים ארגון, כלכלה, ומשק חקלאי, פרוטוקולים מדיוני מוסדות התנועה ועוד. הרחבת תחומי הפעולה של התנועה לא הייתה מלווה בחיזוק סמכותה כלפי מרכיביה. הכניסה לעידן חדש בתולדות המושב לא חוללה שינוי יסודי בדימוי הציבורי של מסגרת וולונטרית בעיקרה, הפועלת בדרכי הסברה ושכנוע ומשוללת כל אמצעי כפייה חוקיים או כלכליים. התפתחות התנועה בשנים הבאות עתידה לגלות את התפקיד הממשי שהיא מילאה בחיי יישוביה ובזירה החיצונית, ואת יכולתה לעמוד באתגרים חדשים.

103. שם, דיין, עמ' 17; אורי עמ' 60.